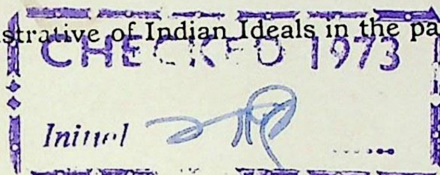
Aryacharitram.

OR

STORIES OF ANCIENT INDIA

Illustrative of Indian Ideals in the past.

SELECTED FROM THE EPIC & PURANIC LITERATURE

AND

EDITED BY

V. KRISHNASWAMI IYER,

HIGH COURT VAKIL, MADRAS.

SRIRANGAM:

Sri Vani Vilas Press.

1908.

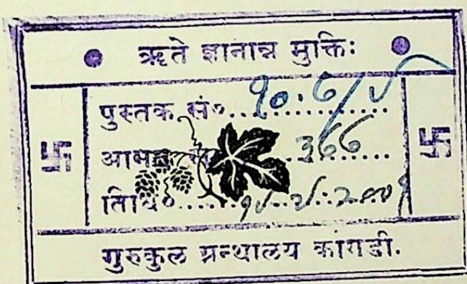
॥ श्रीः ॥

॥ आर्यचरित्रम् ॥

वि. कृष्णस्वाम्यार्येण

इतिहासपुराणेभ्यः समुद्धृत्य संकलितम् ।

श्रीरङ्गनगरे
श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालये
संमुद्रितम् ।

१९०८.

PREFACE.

THE following stories of ancient India have been taken from the two great epics of this country and some of the principal *puranas*. They are told in the words of the authors themselves, sometimes as they are narrated in the ancient books and occasionally with omissions where the narrative was unduly long or required compression. In the *Ramayana*, apart from the main story which has been a source of solace to millions in the land, there are few anecdotes of sufficient importance to interest and instruct the reader. It will be scarcely consistent with the object of this publication to issue a collection of Aryan stories without giving a place to the story of that great epic which has moulded the lives and guided the aspirations of hundreds of generations in this vast continent. A modern composition giving the story of that poem within the limits of a few pages can never possess the charm or command the authority of Valmiki's verse. I have decided therefore to include the story of the *Ramayana* in the language of Valmiki in an abbreviated form, keeping only to the main incidents so that the thousands of young men who complete their school and college education at the present day with no more knowledge of India's greatest epic than they might have gathered on the laps of their grandmothers, might learn to appreciate and admire and treasure in their hearts the lofty morality, the heroic deeds and the sublime poetry that adorn the stately verse of the foremost poet of the land. Hundreds of beautiful passages and innumerable scenes of surpassing loveliness have necessarily been sacrificed in this endeavour to give to the hurried modern world in a brief compass a taste of the splendid product of the greatest poetic genius that has yet been born in

India, if not in all the world. Care, however, has been taken to preserve some specimens of Valmiki's inimitable painting of scenes and characters. In the case of the *Mahabharata* and of the *Puranas* from which most of the selections have been made, the task has been comparatively easy. The *Mahabharata* and the *Bhagavatá* are more in the nature of collections of stories which have been strung together by a very slender thread than in the nature of single stories with occasional anecdotes. There are about forty of them within the covers of this volume. They are now presented to the world as illustrative of the ideals of duty, the force of character, the spirit of self-sacrifice, and the philosophy of life which have inspired, and guided the destinies of, millions of the human race. The book is necessarily incomplete without the story of the heroes and heroines who played such a great part in the history of India that they have retained a permanent hold on the national consciousness which no lapse of centuries can loosen. But the history of the "Great war" cannot be told in the language of Vyasa in less than a volume by itself.

The idea of making such a collection as this was first suggested by the now famous convocation speech of Lord Curzon wherein he challenged the ideals of the Indian people glorified in the literatures of their country, scattered in volumes of enormous bulk some of them even unprinted and practically inaccessible to most even of those who have a knowledge of the sacred language of India. They could not easily be quoted in refutation of His Excellency's strictures. Many of his hearers and most of his readers felt that the attack was undeserved, but could make no effective reply except an indignant repudiation of what they felt to be a piece of gross injustice. It is not pretended that the collection is exhaustive. But its purpose will have been achieved if it brings home to Indians and foreigners alike that the country has no need to be ashamed of the ideals of life and conduct held up to the admiration

of the people by the literary genius of its greatest men.

The problem of the moral and religious education of the youth of this land has been repeatedly pressed upon the attention of the public. Various solutions have been attempted. All are agreed that no copy-book maxims inculcated by the teachers will strike a responsive chord in the minds of their youthful pupils. The biographies of great men, especially of those who have adorned the annals of the country's past, are bound to train the conscience and character of the young at an age when good impressions are calculated to produce the most lasting benefits. Examples of truth, of self-denial, of heroic self-sacrifire, of womanly chastity, and of high filial duty are calculated to capture the imagination and guide the conduct of boys and girls who now receive instruction merely in the secular learning of the west. Selections from this book may serve as text books for young students of Śanskrit, while the young and old may delight in reading of the deeds of the ancient heroes of the land. Mrs. Annie Besant has endeavoured to supply text books in English on what she has appropriately termed the Sanatana Dharma. It is hoped that this collection may serve as a fitting supplement to the rules of moral and religious life inculcated in the books she has given to the world, as it contains illustrative stories selected from the same sources that have given her most of the principles she has set down for the guidance of the youth of India.

A Christian missionary once asked me what were the ideals which had guided the Indian people in the past. It was easy to give the answer that to the Indian life was a sacrifice. All the acts of his life, all the avocations he pursues and all the pleasures and rewards he seeks are associated with the conciousness of a religious background which is a preparation for succeeding lives. The missionary wished to know whether there were any stories which illustrated and enforced this need. It is hoped that this present volume will supply the answer.

The time is well suited for the appearance of this volume when there is an awakening of a national consciousness, vague as it may be. The cry of love for the mother-land which seems to be the expression of a new national life, whatever its absurd excesses, is a call to all who have hopes of a great future for their country to join in the noble work of blending in a common unity the diversified peoples of India on the basis of a heroic past the memories of which still live amongst us. No nation has ever achieved greatness with a contempt for its past. Even Japan, puissant in her newly found strength, is no exception.

The stories of heroes and martyrs, of sages and saints are the necessary fuel to the flame of national life and national enthusiasm. India has great reason to be proud of her past, for men and women have been born in the course of her long and ancient history whose feats of arms, whose love for humanity, whose ideal lives and whose splendid self-sacrifice have been unto this day a lesson to the world. We Indians have every cause to cherish them and, in the love of their greatness and their goodness, to kindle in every Indian breast a new longing for national unity as a foundation on which may be built a new greatness.

I cannot forget that this book can only appeal to a comparatively limited class acquainted with Sanskrit or engaged in its study. If it should happen to meet with the approval of those whose judgment in such matters is entitled to respect, it will not be long before these stories can be put in an English garb. The work is the result of the labours of several pundits, who have helped me in the selection of the stories, their revision and their condensation. My grateful acknowledgments are due to them.

LUZ, MYLAPORE,
1st January 1908.

V. Krishnaswami Iyer.

CONTENTS.

॥ श्रीः ॥

॥ विषयसूचिका ॥

॥ श्रीः ॥

॥ भारतमहिमा ॥

Ode to India.

श्रीमद्वसुधावनितावदनसरोजायमाननिजरूपम् ।
हृद्यानवद्यविद्याविद्योति विभाति भारतं वर्षम् ॥ १ ॥

प्रतिदिनमधीयमानश्रुतिपरिपूताग्रहाररमणीयम् ।
षड्दर्शनीपटिष्ठद्विजगोष्ठीचर्व्यमाणशास्त्रार्थम् ॥ २ ॥

अत्र विराजति गौरीगुरुरच्युतमूर्तिराश्रयो जगताम् ।
व्योमावगाहिपादः सुरसरिदवतारकारणं गिरिराट् ॥ ३ ॥

यां किल हरिचरणारुणसरसिजनिष्यन्दिमधुरमधुधाराम् ।
आसेव्य सुकृतिलोकस्तापं विजहाति सान्तरं बाह्यम् ॥ ४ ॥

यस्याः संस्मरणे विनश्यति तमः सन्दर्शनेऽभीप्सितं
संसिध्यत्यवगाहने सकृदहो मुक्तिर्वृणीते स्वयम् ।
सैषा पावनपावनी सुरधुनी रत्नाकरप्रेयसी
रागोत्तुङ्गतरङ्गबाहुकलिताश्लेषैतदासेवते ॥ ५ ॥

अन्याश्च पुण्यनद्यो बह्वयः सन्तीह संस्मृतेर्यासाम् ।
जन्तुर्जहाति सद्यस्तापं साभ्यन्तरं नियतम् ॥ ६ ॥

गिरयो नद्यस्तरवो मृगा नराः पुष्पफलरत्नम् ।
एकैकमपीहभवं व्यक्तं विश्वातिशायिमहिमयुतम् ॥ ७ ॥

सत्यं वद धर्मं चर भव पितृदेवश्च मातृदेव इति ।
आचार्यातिथिदेवो भवेति नेतः प्रमाद्येति ॥ ८ ॥

अत्रेदंप्रथमतया साहजिकाज्ञानसंवृतप्रज्ञम् ।
अनुशास्ति जीवलोकं मातेव सुतं श्रुतिःसाध्वी ॥ ९ ॥

आत्माऽविवेकमूलो बन्धस्तज्ज्ञाननोदनीय इति ।
एवंरूपो महिमा ज्ञानस्येहैव साधुभिर्ज्ञातः ॥ १० ॥

नित्यानित्यविवेको विरागतार्थेषु शमदमोपरमाः ।
तत्साधनानि साधुभिरैदम्पर्यादिहाद्रियन्ते स्म ॥ ११ ॥

तृप्तिर्निरङ्कुशा परपुरुषार्थ इति प्रबुद्धमत्रैव ।
सा च न वित्तेनेत्यपि निर्ज्ञातं साधुभिः पूर्वैः ॥ १२ ॥

एकेन ज्ञातेन ज्ञातमशेषं भवेदसन्देहम् ।
ज्ञानं तदप्यहं स इत्यत्रैवेदं रहस्यमुद्बुद्धम् ॥ १३ ॥

भक्त्याख्यकल्पवल्ली नृणामखिलेष्टपूरणीहैव ।
साधुहृदयालवाले शान्तिजलेऽबाधमेधतेऽसङ्गम् ॥ १४ ॥

केचिदिह चित्तरोधं दृढमास्थायासनादिभिरुपायैः ।
क्लेशाद्यैरस्पृष्टे मनः समाधाय दुःखमुज्झन्ति ॥ १५ ॥

अपरे च सङ्गवर्जं कर्मानुष्ठाय वैदिकं नित्यम् ।
स्मार्तञ्च सङ्गहानादनतिशयानन्दमाप्तुमिच्छन्ति ॥ १६ ॥

एवं बहवः पूर्वे वैयासकिवामदेवजनकाद्याः ।
बुध्वापरोक्षभावादात्मानं स्वं सुखं लभन्ते स्म ॥ १७ ॥

यस्मिन्विन्यस्य पदं सुरलोकाद्भारतीदेवी ।
स्वयमवततार भूमावत्राभून्मुनिवृषा स वाल्मीकिः ॥ १८ ॥

सूक्तिसुधारसदानादखिलानामोदयन्विबुधान् ।
रूपान्तरगतविष्णुः कृष्णद्वैपायनोऽत्र संजज्ञे ॥ १९ ॥

सूर्याचन्द्रमसाविवसन्तमसं यौ व्यधूनुतां जगतः ।
ताभ्यां पूतं भारतवर्षं वर्णयतु कः कथंकारम् ॥ २० ॥

श्रीशङ्कररामानुजमध्वाचार्या अवातरन्नत्र ।
ये किल सोपानततिं निरमासत मुक्तिसौधमधिरोढुम् ॥ २१ ॥

यद्ग्रथितसूक्तिमाला सुदृशां प्रतिदेशमुल्लसति कण्ठे ।
कविलोकसार्वभौमा अजनिषतात्रैव कालिदासाद्याः ॥ २२ ॥

यस्मान्नापरमस्ति साधकतमं पुंसामभीष्टाप्तये
सेवन्ते विविधाशया अपि जना द्रागैकमत्येन यत् ।
तत्सत्यं दृढमाश्रितः खलु हरिश्चन्द्रो महीन्द्रोत्तमो-
ऽप्यत्रासीदधिवासयन्निजयशःपुष्पैस्त्रिलोकीमिमाम् ॥ २३ ॥

उत्सङ्गादवरोपितः पितुरहो मातुः सपत्न्या हठात्
बालोऽप्याश्रितभक्तिकल्पलतिको विष्णोः कृपां तत्फलम् ।

लब्ध्वास्वाद्य च सारमृक्षवलयाध्यक्षत्वमासेदिवान्
योसौ मानिगणाग्रणीर्ध्रुवपदख्यातोऽपि जज्ञेऽत्रहि ॥ २४ ॥

राज्यं हस्तगतं विहाय विपिनं गच्छन् गुरोराज्ञया
साबाधं सुचिराय सर्वभुवनं कृत्वा विशल्यं क्षणात् ।
आर्तानामभयं ददत् सुमनसां चेतः समाह्लादयन्
सोऽत्रैवाभिजनाभिमानमवहद्रामाकृतिः श्रीपतिः ॥ २५ ॥

यन्नामाखिलपापशोधकतमं यद्बाललीला सतां
योगक्षेमधुरन्धरा जनिमृतिप्रध्वंसनी यन्नतिः ।
यज्जन्मानघधर्मपालनफलं यज्जल्पितञ्च त्रयी
निष्यन्दो भगवान् सचावतरणात्कृष्णोऽद एवापुनात् ॥२६॥

व्यावृत्तापरदुःखदुःखितधियः स्वप्नेऽपि हिंसायतः
कामाद्यैः पुरुषान्तरेषु सुलभैर्नाक्षोभि यस्यान्तरम् ।
आसीद्यस्य जगद्विचित्ररचनं तत्वोपदेशार्थकम्
चेष्टादर्शितशास्त्रपद्धतिरसौ बुद्धोऽजनिष्टात्र हि ॥ २७ ॥

नतयः सहस्रपरमा नुतयश्च ममास्त्वमुष्यतावत्यः ।
जयतु च चिराय भारतवर्षं जनयतु च तादृशांस्तनयान् ॥ २८ ॥

जयतु जयतु वर्षं भारतं भूरितत्त्वम्
जयतु जयतु चातुर्वर्ण्यमस्य स्वभूतम् ।
जयतु जयतु धर्मोऽपौरुषेयोक्तिगम्यो
जयतु जयतु नित्यं धर्मनित्येषु लक्ष्मीः ॥ २९ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ आर्यचरित्रम् ॥

॥ हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् ॥

धर्मपक्षिण ऊचुः ॥

हरिश्चन्द्रेति राजर्षिरासीत्त्रेतायुगे पुरा ।
धर्मात्मा पृथिवीपालः प्रोल्लसत्कीर्तिरुत्तमः ॥ १ ॥

न दुर्भिक्षं न च व्याधिर्नाकालमरणं नृणाम् ।
नाधर्मरुचयः पौरास्तस्मिन् शासति पार्थिवे ॥ २ ॥

बभूवुर्न तथोन्मत्ता धनवीर्यतपोमदैः ।
नाजायन्त स्त्रियश्चैव काश्चिदप्राप्तयौवनाः ॥ ३ ॥

स कदाचिन्महाबाहुररण्येऽनुसरन्मृगम् ।
शुश्राव शब्दमसकृत्त्रायस्वेति च योषिताम् ॥ ४ ॥

स विहाय मृगं राजा माभैषीरित्यभाषत ।
मयि शासति दुर्मेधाः कोऽयमन्यायवृत्तिमान् ॥ ५ ॥

तत्क्रन्दितानुसारी च सर्वारम्भविघातकृत् ।
एतस्मिन्नन्तरे रौद्रो विघ्नराट् समचिन्तयत् ॥ ६ ॥

विश्वामित्रोऽयमतुलं तप आस्थाय वीर्यवान् ।
प्रागसिद्धा भवादीनां विद्याः साधयति व्रती ॥ ७ ॥

साध्यमानाः क्षमामौनचित्तसंयमिनामुना ।
ता वै भयार्ताः क्रन्दन्ति कथं कार्यमिदं मया ॥ ८ ॥

तेजस्वी कौशिकश्रेष्ठो वयमस्य सुदुर्बलाः ।
क्रोशन्त्येतास्तथा भीता दुष्पारं प्रतिभाति मे ॥ ९ ॥

अथवायं नृपः प्राप्तो मा भैरिति वदन्मुहुः ।
इममेव प्रविश्याशु साधयिष्ये यथेप्सितम् ॥ १० ॥

इति संचिन्त्य रौद्रेण विघ्नराजेन वै ततः ।
तेनाविष्टो नृपः कोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥

कोऽयं बध्नाति वस्त्रान्ते पावकं पापकृन्नरः ।
बलोष्णतेजसा दीप्ते मयि पत्यावुपस्थिते ॥ १२ ॥

सोऽद्य मत्कार्मुकाक्षेपविदीपितदिगन्तरैः ।
शरैर्विभिन्नसर्वाङ्गो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यति ॥ १३ ॥

विश्वामित्रस्ततः क्रुद्धः श्रुत्वा तन्नृपतेर्वचः ।
क्रुद्धे चर्षिवरे तस्मिन्नेशुर्विद्याः क्षणेन ताः ॥ १४ ॥

स चापि राजा तं दृष्ट्वा विश्वामित्रं तपोनिधिम् ।
भीतः प्रावेपतात्यर्थं सहसाश्वत्थपर्णवत् ॥ १५ ॥

स दुरात्मन्निति यदा मुनिस्तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
ततः स राजा विनयात्प्रणिपत्याभ्यभाषत ॥ १६ ॥

भगवन्, एष धर्मो मे नापराधो मम प्रभो ।
न क्रोद्धुमर्हसि मुने निजधर्मरतस्य मे ॥ १७ ॥

दातव्यं रक्षितव्यं च धर्मज्ञेन महीक्षिता ।
चापं चोद्यम्य योद्धव्यं धर्मशास्त्रानुसारतः ॥ १८ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

दातव्यं कस्य के रक्ष्याः कैर्योद्धव्यं च ते नृप ।
क्षिप्रमेतत्समाचक्ष्व यद्यधर्मभयं तव ॥ १९ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

दातव्यं विप्रमुख्येभ्यो ये चान्ये कृशवृत्तयः ।
रक्ष्या भीताः सदा युद्धं कर्तव्यं परिपन्थिभिः ॥ २० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि राजा भवान् सम्यग्राजधर्ममवेक्षते ।
निर्वेष्टुकामो विप्रोऽहं दीयतामिष्टदक्षिणा ॥ २१ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एतद्राजा वचः श्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
पुनर्जातमिवात्मानं मेने प्राह च कौशिकम् ॥ २२ ॥

उच्यतां भगवन्, यत्ते दातव्यमविशङ्कितम् ।
दत्तमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ २३ ॥

हिरण्यं वा सुवर्णं वा पुत्रः पुत्री कलेबरम् ।
प्राणा राज्यं पुरं लक्ष्मीर्यदभिप्रेतमात्मनः ॥ २४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

राजन्, प्रतिगृहीतोऽयं यस्ते दत्तः प्रतिग्रहः ।
प्रयच्छ प्रथमं तावद्दक्षिणां राजसूयिकीम् ॥ २५ ॥

राजोवाच ॥

ब्रह्मन्, तामपि दास्यामि दक्षिणां भवतो ह्यहम् ।
व्रियतां द्विजशार्दूल, यस्तवेष्टः प्रतिग्रहः ॥ २६ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

ससागरां धरामेतां सभूभृद्ग्रामपत्तनाम् ।
राज्यं च सकलं वीररथाश्वगजसङ्कुलम् ॥ २७ ॥

कोष्ठागारं च कोशं च यच्चान्यद्विद्यते तव ।
विना भार्यां च पुत्रं च शरीरं च तवानघ ॥ २८ ॥

धर्मं च सर्वधर्मज्ञ, यो यान्तमनुगच्छति ।
बहुना वा किमुक्तेन सर्वमेतत्प्रदीयताम् ॥ २९ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

प्रहृष्टेनैव मनसा सोऽविकारमुखो नृपः ।
तस्यर्षेर्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह कृताञ्जलिः ॥ ३० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

सर्वस्वं यदि मे दत्तं राज्यमुर्वी बलं धनम् ।
प्रभुत्वं कस्य राजर्षे राज्यस्थे तापसे मयि ॥ ३१ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

यस्मिन्नपि मया काले ब्रह्मन्, दत्ता वसुन्धरा ।
तस्मिन्नपि भवान्स्वामी किमुताद्य महीपतिः ॥ ३२ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि राजन् त्वया दत्ता मम सर्वा वसुन्धरा ।
यत्र मे विषये स्वाम्यं तस्मान्निष्क्रान्तुमर्हसि ॥ ३३ ॥

श्रोणीसूत्रादि सकलं मुक्त्वा भूषणसंग्रहम् ।
तरुवल्कलमाबद्धय सह पत्न्या सुतेन च ॥ ३४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तथेति चोक्त्वा कृत्वा च राजा गन्तुं प्रचक्रमे ।
स्वपत्न्या शैब्यया सार्धं बालकेनात्मजेन च ॥ ३५ ॥

व्रजतः स ततो रुद्ध्वा पन्थानं प्राह तं नृपम् ।
क्व यास्यसीत्यदत्वा मे दक्षिणां राजसूयिकीम् ॥ ३६ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

भगवन्, राज्यमेतत्ते दत्तं निहतकण्टकम् ।
अवशिष्टमिदं ब्रह्मन्, अद्य देहत्रयं मम ॥ ३७ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

तथापि खलु दातव्या त्वया मे यज्ञदक्षिणा ।
विशेषतो ब्राह्मणानां हन्त्यदत्तं प्रतिश्रुतम् ॥ ३८ ॥

यावत्तोषो राजसूये ब्राह्मणानां भवेन्नृप ।
तावदेव तु दातव्या दक्षिणा राजसूयिकी ॥ ३९ ॥

प्रतिश्रुत्य च दातव्यं योद्धव्यं चाततायिभिः ।
रक्षितव्यास्तथाचार्तास्त्वयैव प्राक्प्रतिश्रुतम् ॥ ४० ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

भगवन्, सांप्रतं नास्ति दास्ये कालक्रमेण ते ।
प्रसादं कुरु विप्रर्षे सद्भावमनुचिन्त्य च ॥ ४१ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

किंप्रमाणो मया कालः प्रतीक्ष्यस्ते जनाधिप ।
शीघ्रमाचक्ष्व शापाग्निरन्यथा त्वां प्रधक्ष्यति ॥ ४२ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

मासेन तव विप्रर्षे प्रदास्ये दक्षिणाधनम् ।
साम्प्रतं नास्ति मे वित्तमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ ४३ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

गच्छ गच्छ नृपश्रेष्ठ, स्वधर्ममनुपालय ।
शिवश्च तेऽध्वा भवतु मा सन्तु परिपन्थिनः ॥ ४४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

अनुज्ञातः स गच्छेति जगाम वसुधाधिपः ।
पद्भ्यामनुचिता गन्तुमन्वगच्छत तं प्रिया ॥ ४५ ॥

तं सभार्यं नृपश्रेष्ठं निर्यान्तं ससुतं पुरात् ।
दृष्ट्वा प्रचुक्रुशुः पौरा राज्ञश्चैवानुयायिनः ॥ ४६ ॥

हा नाथ, किं जहास्यस्मानित्यार्तिपरिपीडितान् ।
त्वं धर्मतत्परो राजन्, पौरानुग्रहकृत्तथा ॥ ४७ ॥

नयास्मानपि राजर्षे, यदि धर्ममवेक्षसे ।
मुहूर्तं तिष्ठ राजेन्द्र भवतो मुखपङ्कजम् ॥ ४८ ॥

पिबामो नेत्रभ्रमरैः कदा द्रक्ष्यामहे पुनः ।
यस्य प्रयातस्य पुरो यान्ति पृष्ठे च पार्थिवाः ॥ ४९ ॥

तस्यानुयाति भार्येयं गृहीत्वा बालकं सुतम् ।
यस्य भृत्याः प्रयातस्य यान्त्यग्रे कुञ्जरस्थिताः ॥ ५० ॥

स एष पद्भ्यां राजेन्द्रो हरिश्चन्द्रोऽद्य गच्छति ।
हा राजन्, सुकुमारं ते सुभ्रु सुत्वचमुन्नसम् ॥ ५१ ॥

पथि पांसुपरिक्लिष्टं मुखं कीदृग्भविष्यति ।
तिष्ठ तिष्ठ नृपश्रेष्ठ, स्वधर्ममनुपालय ॥ ५२ ॥

आनृशंस्यं परो धर्मः क्षत्रियाणां विशेषतः ।
किं दारैः किं सुतैर्नाथ, धनैर्धान्यैरथापि वा ॥ ५३ ॥

सर्वमेतत्परित्यज्य छायाभूता वयं तव ।
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन् किं जहासि नः ॥ ५४ ॥

यत्र त्वं तत्र हि वयं तत्सुखं यत्र वै भवान् ।
नगरं तद्भवान्यत्र स स्वर्गो यत्र नो नृपः ॥ ५५ ॥

इति पौरवचः श्रुत्वा राजा शोकपरिप्लुतः ।
अतिष्ठत्स तदा मार्गे तेषामेवानुकम्पया ॥ ५६ ॥

विश्वामित्रोऽपि तं दृष्ट्वा पौरवाक्याकुलीकृतम् ।
रोषामर्षविवृत्ताक्षः समागम्य वचोऽब्रवीत् ॥ ५७ ॥

धिक्त्वां दुष्टसमाचारमनृतं जिह्मभाषिणम् ।
मम राज्यं च दत्वा यः पुनराक्रष्टुमिच्छसि ॥ ५८ ॥

इत्युक्तः परुषं तेन गच्छामीति सवेपथुः ।
ब्रुवन्नेव ययौ शीघ्रमाकर्षन्दयितां करे ॥ ५९ ॥

कर्षतस्तां ततो भार्यां सुकुमारीं श्रमातुराम् ।
सहसा दण्डकाष्ठेन ताडयामास कौशिकः ॥ ६० ॥

तां तथा ताडितां दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रो महीपतिः ।
गच्छामीत्याह दुःखार्तो नान्यत्किंचिदुदाहरत् ॥ ६१ ॥

अथ विश्वे तदा देवाः पञ्च प्राहुः कृपालवः ।
विश्वामित्रः सुपापोऽयं लोकान्कान् समवाप्स्यति ॥ ६२ ॥

येनायं यज्वनां श्रेष्ठः स्वराज्यादवरोपितः ।
कस्य वा श्रद्धया पूतं सुतं सोमं महाध्वरे ।
पीत्वा वयं प्रयास्यामो मुदं मन्त्रपुरःसरम् ॥ ६३ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा कौशिकोऽतिरुषान्वितः ।
शशाप तान्मनुष्यत्वं सर्वे यूयमवाप्स्यथ ॥ ६४ ॥

प्रसादितश्च तैः प्राह पुनरेव महामुनिः ।
मानुषत्वेऽपि भवतां भवित्री नैव संततिः ॥ ६५ ॥

न दारसंग्रहश्चैव भविता न च मत्सरः ।
कामक्रोधविनिर्मुक्ता भविष्यथ सुराः पुनः ॥ ६६ ॥

ततोऽवतेरुरंशैः स्वैर्देवास्ते कुरुवेश्मनि ।
द्रौपदीगर्भसंभूताः पञ्च वै पाण्डुनन्दनाः ॥ ६७ ॥

एतस्मात्कारणात्पञ्च पाण्डवेया महारथाः ।
न दारसङ्ग्रहं प्राप्ताः शापात्तस्य महामुनेः ६८

एतत्ते सर्वमाख्यातं पाण्डवेयकथाश्रयं ।
प्रश्नं चतुष्टयं गीतं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ६९ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

जैमिनिरुवाच ॥

भवद्भिरिदमाख्यातं यथाप्रश्नमनुक्रमात् ।
महत्कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति ॥ १ ॥

अहो महात्मना तेन प्राप्तं कृच्छ्रमनुत्तमम् ।
कच्चित्सुखमनुप्राप्तं तादृगेव द्विजोत्तमाः ॥ २ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा स राजा प्रययौ शनैः ।
शैब्ययानुगतो दुःखी भार्यया बालपुत्रया ॥ ३ ॥

2

स गत्वा वसुधापालो दिव्यां वाराणसीं पुरीम् ।
नैषा मनुष्यभोग्येति शूलपाणेः परिग्रहः ॥ ४ ॥

जगाम पद्भ्यां दुःखार्तः सह पत्न्यानुकूलया ।
पुरीं प्रविश्य ददर्श विश्वामित्रमुपस्थितम् ॥ ५ ॥

तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं विनयावनतोऽभवत् ।
प्राह चैवाञ्जलिं कृत्वा हरिश्चन्द्रो महामुनिम् ॥ ६ ॥

इमे प्राणाः सुतश्चायमियं पत्नी मुने मम ।
येन ते कृत्यमस्त्याशु तद्गृहाणार्घ्यमुत्तमम् ॥ ७ ॥

यद्वान्यत्कार्यमस्माभिस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

पूर्णः स मासो राजर्षे दीयतां मम दक्षिणा ।
राजसूयनिमित्तं हि स्मर्यते स्ववचो यदि ॥ ९ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

ब्रह्मन्नद्यैव सम्पूर्णो मासोऽम्लानतपोधन ।
तिष्ठत्येतद्दिनार्धं यत्तत्प्रतीक्षस्व मा चिरम् ॥ १० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

एवमस्तु महाराज आगमिष्याम्यहं पुनः ।
शापं तव प्रदास्यामि न चेदद्य प्रदास्यसि ॥ ११ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो राजा चाचिन्तयत्तदा ।
कथमस्मै प्रदास्यामि दक्षिणा या प्रतिश्रुता ॥ १२ ॥

कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थः सांप्रतं मम ।
प्रतिग्रहः प्रदुष्टो मे नाहं यायामधः कथम् ॥ १३ ॥

किमु प्राणान्विमुञ्चामि कां दिशं याम्यकिंचनः ।
यदि नाशं गमिष्यामि अप्रदाय प्रतिश्रुतम् ॥ १४ ॥

ब्रह्मस्वहृत्कृमिः पापो भविष्याम्यधमाधमः ।
अथवा प्रेष्यतां यास्ये वरमेवात्मविक्रयः ॥ १५ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

राजानं व्याकुलं दीनं चिन्तयानमधोमुखम् ।
प्रत्युवाच तदा पत्नी बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १६ ॥

त्यज चिन्तां महाराज, स्वसत्यमनुपालय ।
श्मशानवद्वर्जनीयो नरः सत्यबहिष्कृतः ॥ १७ ॥

नातः परतरं धर्मं वदन्ति पुरुषस्य तु ।
यादृशं पुरुषव्याघ्र, स्वसत्यपरिपालनम् ॥ १८ ॥

अग्निहोत्रमधीतं वा दानाद्याश्चाखिलाः क्रियाः ।
भजन्ते तस्य वैफल्यं यस्य वाक्यमकारणम् ॥ १९ ॥

सत्यमत्यन्तमुदितं धर्मशास्त्रेषु धीमताम् ।
तारणायानृतं तद्वत्पातनायाकृतात्मनाम् ॥ २० ॥

सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयं च पार्थिवः ।
कृतिर्नाम च्युतः स्वर्गादसत्यवचनात्सकृत् ॥ २१ ॥

राजन्, जातमपत्यं मे इत्युक्त्वा प्ररुरोद ह ।
बाष्पाम्बुप्लुतनेत्रां तामुवाचेदं महीपतिः ॥ २२ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

विमुञ्च भद्रे, सन्तापमयं तिष्ठति बालकः ।
उच्यतां वक्तुकामासि यद्वा त्वं गजगामिनि ॥ २३ ॥

पत्न्युवाच ॥

राजन्, जातमपत्यं मे सतां पुत्रफलाः स्त्रियः ।
स मां प्रदाय वित्तेन देहि विप्राय दक्षिणाम् ॥ २४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ययौ मोहं महीपतिः ।
प्रतिलभ्य च संज्ञां स विललापातिदुःखितः ॥ २५ ॥

महद्दुःखमिदं भद्रे, यत्त्वमेवं ब्रवीषि माम् ।
किं तव स्मितसंलापा मम पापस्य विस्मृताः ॥ २६ ॥

हा हा कथं त्वया शक्यं वक्तुमेतच्छुचिस्मिते ।
दुर्वाच्यमेतद्वचनं कर्तुं शक्नोम्यहं कथम् ॥ २७ ॥

इत्युक्त्वा स नरश्रेष्ठो धिग्धिगित्यसकृद्ब्रुवन् ।
निपपात महीपृष्ठे मूर्च्छयाभिपरिप्लुतः ॥ २८ ॥

शयानं भुवि तं दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रं महीपतिम् ।
उवाचेदं सकरुणं राजपत्नी सुदुःखिता ॥ २९ ॥

पत्न्युवाच ॥

हा महाराज, कस्येदमपध्यानमुपस्थितम् ।
यत्त्वं निपतितो भूमौ राङ्कवास्तरणोचितः ॥ ३० ॥

येन कोट्यग्रशो वित्तं विप्राणामपवर्जितम् ।
स एष पृथिवीनाथो भूमौ स्वपिति मे पतिः ॥ ३१ ॥

हा कष्टं किं तवानेन कृतं देव, महीक्षिता ।
यदिन्द्रोपेन्द्रतुल्योऽयं नीतः पापामिमां दशाम् ॥ ३२ ॥

इत्युक्त्वा सापि सुश्रोणी मूर्च्छिता निपपात ह ।
भर्तृदुःखमहाभारेणासह्येन निपीडिता ॥ ३३ ॥

तौ तथा पतितौ भूमावनाथौ पितरौ शिशुः ।
दृष्ट्वात्यन्तक्षुधाविष्टः प्राह वाक्यं सुदुःखितः ॥ ३४ ॥

तात तात ददस्वान्नमम्बाम्ब भोजनं दद ।
क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्रं शुष्यते तथा ॥ ३५ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ते विश्वामित्रो महातपाः ।
कालकल्प इव क्रुद्धो धनं संमार्गितुं तदा ॥ ३६ ॥

स वारिणा समभ्युक्ष्य राजानमिदमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र, तां ददस्वेष्टदक्षिणाम् ॥ ३७ ॥

ऋणं धारयतो दुःखमहन्यहनि वर्द्धते ।
आप्यायमानः स तदा हिमशीतेन वारिणा ॥ ३८ ॥

अवाप्य चेतनां राजा विश्वामित्रमवेक्ष्य च ।
पुनर्मोहं समापेदे स च क्रोधं ययौ मुनिः ॥ ३९ ॥

स समाश्वास्य राजानं वाक्यमाह द्विजोत्तमः ।
दीयतां दक्षिणा सा मे यदि धर्ममवेक्षसे ॥ ४० ॥

सत्येनार्कः प्रतपति सत्ये तिष्ठति मेदिनी ।
सत्यं चोक्तं परो धर्मः स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ४१ ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४२ ॥

अथवा किं ममैतेन साम्ना प्रोक्तेन कारणम् ।
अनार्ये पापसङ्कल्पे क्रूरे चानृतवादिनि ॥ ४३ ॥

त्वयि राज्ञि प्रभवति सद्भावः श्रूयतामयम् ।
अद्य मे दक्षिणां राजन्, अदास्यति भवान्यदि ॥ ४४ ॥

अस्ताचलं प्रयातेऽर्के शप्स्यामि त्वां ततो ध्रुवम् ।
इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो राजा चासीद्भयातुरः ॥ ४५ ॥

कांदिग्भूतोऽधमो निस्वो नृशंसधनिनार्दितः ।
भार्यास्य भूयः प्राहेदं क्रियतां वचनं मम ॥ ४६ ॥

मा शापानलनिर्दग्धः पञ्चत्वमुपयास्यसि ।
स तया चोद्यमानस्तु राजा पत्न्या पुनः पुनः ॥ ४७ ॥

प्राह भद्रे, करोम्येष विक्रयं तव निर्घृणः ।
नृशंसैरपि यत्कर्तुं न शक्यं तत्करोम्यहम् ॥ ४८ ॥

यदि मे शक्यते वाणी वक्तुमीदृक् सुदुर्वचः ।
एवमुक्त्वा ततो भार्यां गत्वा नगरमातुरः ॥ ४९ ॥

बाष्पापिहितकण्ठाक्षस्ततो वचनमब्रवीत् ।

राजोवाच ॥

भो भो नागरिकाः सर्वे श्रृणुध्वं वचनं मम ॥ ५० ॥
किं मां प्रच्छथ 'कस्त्वं भोः' नृशंसोऽहममानुषः ।

राक्षसो वातिकठिनस्ततः पापतरोऽपि वा ।
विक्रेतुं दयितां प्राप्तो यो न प्राणांस्त्यजाम्यहम् ॥ ५१ ॥

यदि वः कस्य चित्कार्यं दास्या प्राणेष्टया मम ।
स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यावत्सन्धारयाम्यहम् ॥ ५२ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

अथ वृद्धो द्विजः कश्चिदागत्याह नराधिपम् ।
ममर्पयस्व मे दासीमहं क्रेता धनप्रदः ॥ ५३ ॥

अस्ति मे वित्तमस्तोकं सुकुमारी च मे प्रिया ।
गृहकर्म न शक्नोति कर्तुमस्मात् प्रयच्छ मे ॥ ५४ ॥

कर्मण्यतावयोरूपशीलानां तव योषितः ।
अनुरूपमिदं वित्तं गृहाणार्पय मेऽबलाम् ॥ ५५ ॥

एवमुक्तस्य विप्रेण हरिश्चन्द्रस्य भूपतेः ।
व्यदीर्यत मनो दुःखान्न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ ५६ ॥

ततः स विप्रो नृपतेर्वल्कलान्ते दृढं धनम् ।
बद्ध्वा केशेष्वथादाय नृपपत्नीमकर्षयत् ॥ ५९ ॥

रुरोद रोहिताश्वोऽपि दृष्ट्वाकृष्टां तु मातरम् ।
हस्तेन वस्त्रमाकर्षन् काकपक्षधरः शिशुः ॥ ५८ ॥

मुञ्चार्य मुञ्च तावन्मां यावत्पश्याम्यहं शिशुम् ।
दुर्लभं दर्शनं तात, पुनरस्य भविष्यति ॥ ५९ ॥

पश्यैहि वत्स मामेवं मातरं दास्यतां गताम् ।
मां मास्प्राक्षी राजपुत्र, अस्पृश्याहं तवाधुना ॥ ६० ॥

ततः स बालः सहसा दृष्ट्वाकृष्टां तु मातरम् ।
समभ्यधावदम्बेति रुदन्नस्राविलेक्षणः ॥ ६१ ॥

तमागतं द्विजः क्रोधाद्बालमभ्यहनत्पदा ।
वदंस्तथापि सोऽम्बेति नैवामुञ्चत मातरम् ॥ ६२ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

प्रसादं कुरु मे नाथ, क्रीणीष्वेमं च बालकम् ।
क्रीतापि नाहं भवतो विनैनं कार्यसाधिका ॥ ६० ॥

इत्थं ममाल्पभाग्यायाः प्रसादसुमुखो भव ।
मां संयोजय बालेन वत्सेनेव पयस्विनीम् ॥ ६४ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

गृह्यतां वित्तमेतत्ते दीयतां बालको मम ।
स्त्रीपुंसोर्धर्मशास्त्रज्ञैः कृतमेव हि वेतनम् ।

शतं सहस्रं लक्षं च कोटिर्मूल्यं तथा परैः ॥ ६५ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तथैव तस्य तद्वित्तं बद्धोत्तरपटे ततः ।
प्रगृह्य बालकं मात्रा सहैकस्थमबन्धयत् ॥ ६६ ॥

नीयमानौ तु तौ दृष्ट्वा भार्यापुत्रौ स पार्थिवः ।
विललाप सुदुःखार्तो निश्वस्योष्णं पुनः पुनः ॥ ६७ ॥

यां न वायुर्न चादित्यो नेन्दुर्न च पृथग्जनः ।
दृष्टवन्तः पुरा पत्नीं सेयं दासीत्वमागता ॥ ६८ ॥

सूर्यवंशप्रसूतोऽयं सुकुमारकराङ्गुलिः ।
संप्राप्तो विक्रयं बालो धिङ्मामस्तु सुदुर्मतिम् ॥ ६९ ॥

हा प्रिये हा शिशो वत्स ममानार्यस्य दुर्नयैः ।
दैवाधीनां दशां प्राप्तो न मृतोऽस्मि तथापि धिक् ॥ ७० ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एवं विलपतो राज्ञः स विप्रोऽन्तरधीयत ।
वृक्षगेहादिभिस्तुङ्गैस्तावादाय त्वरान्वितः ॥ ७१ ॥

विश्वामित्रस्ततः प्राप्तो नृपं वित्तमयाचत ।
तस्मै समर्पयामास हरिश्चन्द्रोऽपि तद्धनम् ॥ ७२ ॥

तद्वित्तं स्तोकमालोक्य दारविक्रयसंभवम् ।
शोकाभिभूतं राजानं कुपितः कौशिकोऽब्रवीत् ॥ ७३ ॥

क्षत्रबन्धो, ममेमां त्वं सदृशीं यज्ञदक्षिणाम् ।
मन्यसे यदि तत्क्षिप्रं पश्य त्वं मे बलं परम् ॥ ७४ ॥

तपसोऽत्र सुतप्तस्य ब्राह्मण्यस्यामलस्य च ।
मत्प्रभावस्य चोग्रस्य शुद्धस्याध्ययनस्य च ॥ ७५ ॥

राजोवाच ॥

अन्यां दास्यामि भगवन्, कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यताम् ।
साम्प्रतं नास्ति विक्रीता पत्नी पुत्रश्च बालकः ॥ ७६ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

चतुर्भागः स्थितो योऽयं दिवसस्य नराधिप ।
एष एव प्रतीक्ष्यो मे वक्तव्यं नोत्तरं त्वया ॥ ७७ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तमेवमुक्त्वा राजेन्द्रं निष्ठुरं निर्घृणं वचः ।
तदादाय धनं तूर्णं कुपितः कौशिको ययौ ॥ ७८ ॥

विश्वामित्रे गते राजा भयशोकादिमध्यगः ।
स्वविक्रयं विनिश्चित्य प्रोवाचोच्चैरधोमुखः ॥ ७९ ॥

वित्तक्रीतेन यो ह्यर्थी मया प्रेष्येण मानवः ।
स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यावत्तपति भास्करः ॥ ८० ॥

अथाजगाम त्वरितो धर्मश्चाण्डालरूपधृत् ।
दुर्गन्धो विकृतो रूक्षः श्मश्रुलो दन्तुरो घृणी ॥ ८१ ॥

कृष्णो लम्बोदरः पिङ्गरूक्षाक्षः परुषाक्षरः ।
गृहीतपक्षिपुञ्जश्च शवमाल्यैरलङ्कृतः ॥ ८२ ॥

कपालहस्तो दीर्घास्यो भैरवोऽतिवदन्मुहुः ।
श्वगणाभिवृतो घोरो यष्टिहस्तो निराकृतिः ॥ ८३ ॥

चण्डाल उवाच ॥

अहमर्थी त्वया शीघ्रं कथयस्वात्मवेतनम् ।
स्तोकेन बहुना वापि येन वै लभ्यते भवान् ॥ ८४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तं तादृशमथालक्ष्य क्रूरदृष्टिं सुनिष्ठुरम् ।
वदन्तमतिदुःशीलं कस्त्वमित्याह पार्थिवः ॥ ८५ ॥

चण्डाल उवाच ॥

चण्डालोऽहमिहाख्यातः प्रवीरेति पुरोत्तमे ।
विख्यातो वध्यवधको मृतकम्बलहारकः ॥ ८६ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

नाहं चण्डालदासत्वमिच्छेयं सुविगर्हितम् ।
वरं शापाग्निना दग्धो न चण्डालवशं गतः ॥ ८७ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तस्यैवं वदतः प्राप्तो विश्वामित्रस्तपोनिधिः ।
कोपामर्षविवृत्ताक्षः प्राह चेदं नराधिपम् ॥ ८८ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

चण्डालोऽयमनल्पं ते दातुं वित्तमुपस्थितः ।
कस्मान्न दीयते मह्यमशेषा यज्ञदक्षिणा ॥ ८९ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

भगवन्, सूर्यवंशोत्थमात्मानं वेद्मि कौशिक ।
कथं चण्डालदासत्वं गमिष्ये वित्तकामुकः ॥ ९० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि चण्डालवित्तं त्वमात्मविक्रयजं मम ।
न प्रदास्यसि कालेन शप्स्यामि त्वामसंशयम् ॥ ९१ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

हरिश्चन्द्रस्ततो राजा चिन्तावस्थितजीवितः ।
प्रसीदेति वदन्पादावृषेर्जग्राह विह्वलः ॥ ९२ ॥

दासोऽस्म्यार्तोऽस्मि भीतोऽस्मि त्वद्भक्तश्च विशेषतः ।
कुरु प्रसादं विप्रर्षे, कष्टश्चण्डालसङ्करः ॥ ९३ ॥

भवेयं वित्तशेषेण सर्वकर्मकरो वशः ।
तवैव मुनिशार्दूल, प्रेष्यश्चित्तानुवर्तकः ॥ ९४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि प्रेष्यो मम भवांश्चण्डालाय ततो मया ।
दासभावमनुप्राप्तो दत्तो वित्तार्बुदेन वै ॥ ९५ ॥

चण्डाल उवाच ॥

शतयोजनविस्तीर्णां नानाग्रामैरलङ्कृतां ।
भूमिं रक्षामयीं कृत्वा दास्येऽहं कौशिकं प्रति ॥ ९६ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

यद्यसौ शक्यते विप्रः कौशिकः परितोषितुम् ।
ततो गृहाण मामद्य दासत्वं ते करोम्यहम् ॥ ९७ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एवमुक्ते तदा तेन श्वपाको हृष्टमानसः ।
विश्वामित्राय तद्द्रव्यं दत्वा बद्ध्वा नरेश्वरम् ॥ ९८ ॥

दण्डप्रहारसंभ्रान्तमतीव व्याकुलेन्द्रियम् ।
इष्टबन्धुवियोगार्तमनयन्निजपक्कणम् ॥ ९९ ॥

हरिश्चन्द्रस्ततो राजा वसंश्चण्डालपक्कणे ।
प्रातर्मध्याह्नसमये सायं चैतदगायत ॥ १०० ॥

बालां दीनमुखीं दृष्ट्वा बालं दीनमुखं पुरः ।
मां स्मरत्यसुखाविष्टा मोचयिष्यति नौ नृपः ॥ १०१ ॥

उपात्तवित्तो विप्राय दत्वा वित्तमतोऽधिकम् ।
न सा मां मृगशावाक्षी वेत्ति पापतरं कृतम् ॥ १०२ ॥

राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भार्यातनयविक्रयः ।
प्राप्ता चण्डालता चेयमहो दुःखपरंपरा ॥ १०३ ॥

एवं स निवसन्नित्यं सस्मार दयितं सुतम् ।
भार्यां चात्मसमाविष्टां हृतसर्वस्व आतुरः ॥ १०४ ॥

कस्य चित्त्वथ कालस्य मृतचेलापहारकः ।
हरिश्चन्द्रोऽभवद्राजा श्मशाने तद्वशानुगः ॥ १०५ ॥

चण्डालेनानुशिष्टश्च मृतचेलापहारिणा ।
शवागमनमन्विच्छन्निह तिष्ठ दिवानिशम् ॥ १०६ ॥

इदं राज्ञेऽपि देयं च षड्भागं तु शवं प्रति ।
त्रयस्तु मम भागाः स्युर्द्वौ भागौ तव वेतनम् ॥ १०७ ॥

इति प्रतिसमादिष्टो जगाम शवमन्दिरम् ।
दिशं तु दक्षिणां यत्र वाराणस्यां स्थितं तदा ॥ १०८ ॥

श्मशानं घोरसंनादं शिवाशतसमाकुलम् ।
शवमौलिसमाकीर्णं दुर्गन्धबहुधूमकम् ॥ १०९ ॥

पिशाचभूतवेतालडाकिनीयक्षसङ्कुलम् ।
महागणमहाभूतरवकोलाहलायुतम् ॥ ११० ॥

गृध्रगोमायुसङ्कीर्णं श्ववृन्दपरिवारितम् ।
अस्थिसंघातसङ्कीर्णं महादुर्गन्धसङ्कुलम् ॥ १११ ॥

नानामृतसुहृन्नादरौद्रकोलाहलायुतम् ।
हा पुत्र मित्र हा बन्धो भ्रातर्वत्स प्रियाद्य मे ॥ ११२ ॥

हा पते भगिनि मातर्हा मातुल पितामह ।
मातामह पितः पौत्र क्व गतोऽस्येहि बान्धव ॥ ११३ ॥

इत्येवं वदतां यत्र ध्वनिः संश्रूयते महान् ।
यत्र नेत्रैरनिमिषैः शवा भयमिवाविशन् ॥ ११४ ॥

निमीलितैश्च नयनैर्बन्धुचिन्तापथे स्थिताः ।
ज्वलन्मांसवसामेदश्छमच्छमितसङ्कुलम् ॥ ११५ ॥

अर्धदग्धाः शवाः श्यामा विकसद्दन्तपङ्क्तयः ।
हसन्त्येवाग्निमद्धयस्थाः कायस्येयं दशा त्विति ॥ ११६ ॥

अग्नेश्चटचटाशब्दो वयसामस्थिपङ्क्तिषु ।
बान्धवाक्रन्दशब्दश्च पुल्कसेषु प्रहर्षजः ॥ ११७ ॥

गायतां भूतवेतालपिशाचगणरक्षसाम् ।
श्रूयते सुमहान्घोरः कल्पान्त इव निस्वनः ॥ ११८ ॥

महामाहिषकारीषगोशकृद्राशिसङ्कुलम् ।
तदुत्थभस्मकूटैश्च वृतं सास्थिभिरुन्नतैः ॥ ११९ ॥

नानोपहारस्रग्दीपकाकविक्षेपसङ्कुलम् ।
अनेकशब्दबहुलं श्मशानं नरकायते ॥ १२० ॥

स वह्निगर्भैरशिवैरशिवारुतै-
र्निनादितं भीषणरावगह्वरम् ।
भयं भयस्याप्युपसंजनैर्भृशं
श्मशानमाक्रन्दविरावदारुणम् ॥ १२१ ॥

स राजा तत्र संप्राप्तो दुःखितः शोचनोद्यतः ।
हा भृत्या मन्त्रिणो विप्राः क्व तद्राज्यं विधे, गतम् ॥ १२२ ॥

हा शैब्ये पुत्र हा बाल, मां त्यक्त्वा मन्दभाग्यकम् ।
विश्वामित्रस्य दोषेण गताः कुत्रापि ते मम ॥ १२३ ॥

इत्येवं चिन्तयंस्तत्र चण्डालोक्तं पुनः पुनः ।
मलिनो रूक्षसर्वाङ्गः केशवान्गन्धवान् ध्वजी ॥ १२४ ॥

लगुडी कालकल्पश्च धावंश्चापि ततस्ततः ।
अस्मिञ्शव इदं मूल्यं प्राप्तं प्राप्स्यामि चाप्युत ॥ १२५ ॥

इदं मम इदं राज्ञे मुख्यचण्डालके त्विदम् ।
इति धावन् दिशो राजा जीवन्योन्यन्तरं गतः ॥ १२६ ॥

जीर्णकर्पटसुग्रन्थिकृतकन्थापरिग्रहः ।
चिताभस्मरजोलिप्तमुखबाहूदराङ्घ्रिकः ॥ १२७ ॥

नानामेदोवसामज्जलिप्तपाण्यङ्गुलिः श्वसन् ।
नानाशवौदनकृताहारतृप्तिपरायणः ॥ १२८ ॥

तदीयमाल्यसंश्लेषकृतमस्तकमण्डनः ।
न रात्रौ न दिवा शेते हाहेति प्रवदन्मुहुः ॥ १२९ ॥

एवं द्वादशमासास्तु नीताः शतसमोपमाः ।
स कदाचिन्नृपश्रेष्ठः श्रान्तो बन्धुवियोगवान् ॥ १३० ॥

निद्राभिभूतो रूक्षाङ्गो निश्चेष्टः सुप्त एव च ।
तत्रापि शयनीये स दृष्टवानद्भुतं महत् ॥ १३१ ॥

श्मशानाभ्यासयोगेन दैवस्य बलवत्तया ।
अन्यदेहेन दत्वा तु गुरवे गुरुदक्षिणाम् ॥ १३२ ॥

तदा द्वादशवर्षाणि दुःखदानात्तुनिष्कृतिः ।
आत्मानं स ददर्शाथ पुल्कसीगर्भसंभवम् ॥ १३३ ॥

तत्रस्थश्चाप्यसौ राजा सोऽचिन्तयदिदं तदा ।
इतो निष्क्रान्तमात्रो हि दानधर्मं करोम्यहम् ॥ १३४ ॥

अनन्तरं स जातस्तु तदा पुल्कसबालकः ।
श्मशानमृतसंस्कारकरणेषु सदोद्यतः ॥ १३५ ॥

प्राप्ते तु सप्तमे वर्षे श्मशानेऽथ मृतो द्विजः ।
आनीतो बन्धुभिर्दृष्टस्तेन तत्राधनो गुणी ॥ १३६ ॥

मूल्यार्थिना तु तेनापि परिभूतास्तु ब्राह्मणाः ।
ऊचुस्ते ब्राह्मणास्तत्र विश्वामित्रस्य चेष्टितम् ॥ १३७ ॥

पापिष्ठमशुभं कर्म कुरु त्वं पापकारक ।
हरिश्चन्द्रः पुरा राजा विश्वामित्रेण पुल्कसः ॥ १३८ ॥

कृतः पुण्यविनाशेन ब्राह्मणस्वापनाशनात् ।
यदा न क्षमते तेषां तैः स शप्तो रुषा तदा ॥ १३९ ॥

गच्छ त्वं नरकं घोरमधुनैव नराधम ।
इत्युक्तमात्रे वचने स्वप्नस्थः स नृपस्तदा ॥ १४० ॥

अपश्यद्यमदूतान्वै पाशहस्तान् भयावहान् ।
तैः संगृहीतमात्मानं नीयमानं तदा बलात् ॥ १४१ ॥

पश्यति स्म भृशं खिन्नो हा मातः पितरश्च मे ।
एवं वादी स नरके तैलद्रोण्यां निपातितः ॥ १४२ ॥

क्रकचैः पाट्यमानस्तु क्षुरधाराभिरप्यधः ।
अन्धे तमसि दुःखार्तः पूयशोणितभोजनः ॥ १४३ ॥

सप्तवर्षं मृतात्मानं पुल्कसत्वे ददर्श ह ।
दिनं दिनं तु नरके दह्यते पच्यतेऽन्यतः ॥ १४४ ॥

खिद्यते क्षोभ्यतेऽन्यत्र मार्यते पाट्यतेऽन्यतः ।
क्षार्यते दीप्यतेऽन्यत्र शीतवाताहतोऽन्यतः ॥ १४५ ॥

एकं दिनं वर्षशतप्रमाणं नरकेऽभवत् ।
तथा वर्षशतं तत्र श्रपितं नरके भटैः ॥ १४६ ॥

ततो निपातितो भूमौ विष्ठाशी श्वा व्यजायत ।
वान्ताशी शीतदग्धश्च मासमात्रे मृतोऽपि सः ॥ १४७ ॥

अथापश्यत्खरं देहं हस्तिनं वानरं पशुम् ।
छागं बिडालं कङ्कं च गामविं पक्षिणं कृमिम् ॥ १४८ ॥

4

मत्स्यं कूर्मं वराहं च श्वाविधं कुक्कुटं शुकम् ।
शारिकां स्थावरांश्चैव सर्पमन्यांश्च देहिनः ॥ १४९ ॥

दिवसे दिवसे जन्म प्राणिनः प्राणिनस्तदा ।
अपश्यद्दुःखसन्तप्तो दिनं वर्षशतं तथा ॥ १५० ॥

एवं वर्षशतं पूर्णं गतं तत्र कुयोनिषु ।
अपश्यच्च कदाचित्स राजा तत्स्वकुलोद्भवम् ॥ १५१ ॥

तत्र स्थितस्य तस्यापि राज्यं द्यूतेन हारितम् ।
भार्या हृता च पुत्रश्च स चैकाकी वनं गतः ॥ १५२ ॥

तत्रापश्यत्स सिंहं वै व्यादितास्यं भयावहम् ।
बिभक्षयिषुमायान्तं शरभेण समन्वितम् ॥ १५३ ॥

पुनश्च भक्षितः सोऽपि भार्यां शोचितुमुद्यतः ।
हा शैव्ये, क्व गतास्यद्य मामिहापास्य दुःखितम् ॥ १५४ ॥

अपश्यत्पुनरेवापि भार्यां स्वां सहपुत्रकाम् ।
त्रायस्व त्वं हरिश्चन्द्र, किं द्यूतेन तव प्रभो ॥ १५५ ॥

पुत्रस्ते शोच्यतां प्राप्तो भार्यया शैव्यया सह ।
स नापश्यत्पुनरपि धावमानः पुनः पुनः ॥ १५६ ॥

अथापश्यत्पुनरपि स्वर्गस्थः स नराधिपः ।
नीयते मुक्तकेशी सा दीना विवसना बलात् ॥ १५७ ॥

हाहावाक्यं प्रमुञ्चन्ती त्रायस्वेत्यसकृत्स्वना ।
अथापश्यत्पुनस्तत्र धर्मराजस्य शासनात् ॥ १५८ ॥

आक्रन्दन्त्यन्तरिक्षस्था आगच्छेह नराधिप ।
विश्वामित्रेण विज्ञप्तो यमो राजंस्तवार्थतः ॥१५९ ॥

इत्युक्त्वा सर्पपाशैस्तु नीयते बलवद्भिभुः ।
श्राद्धदेवेन कथितं विश्वामित्रस्य चेष्टितम् ॥ १६० ॥

तत्रापि तस्य विकृतिर्नाधर्मोत्था व्यवर्धत ।
एताः सर्वा दशास्तस्य याः स्वप्ने संप्रदर्शिताः ॥ १६१ ॥

सर्वास्तास्तेन संभुक्ता यावद्वर्षाणि द्वादश ।
अतीते द्वादशे वर्षे नीयमानो भटैर्बलात् ॥ १६२ ॥

यमं सोऽपश्यदाकाराद्दुवाच च नराधिपम् ।
विश्वामित्रस्य कोपोऽयं दुर्निवार्यो महात्मनः ॥ १६३ ॥

पुत्रस्य ते मृत्युमपि प्रदास्यति स कौशिकः ।
गच्छ त्वं मानुषं लोकं दुःखशेषं च भुङ्क्ष्व वै ।
गतस्य तत्र राजेन्द्र, श्रेयस्तव भविष्यति ॥ १६४ ॥

व्यतीते द्वादशे वर्षे दुःखस्यान्ते नराधिपः ।
अन्तरिक्षाच्च पतितो यमदूतैः प्रणोदितः ॥ १६५ ॥

पतितो यमलोकाच्च विबुद्धो भयसंभ्रमात् ।
अहो कष्टमिति ध्यात्वा क्षते क्षारावसेचनम् ॥ १६६ ॥

स्वप्ने दुःखं महद्दृष्टं यस्यान्तो नोपलभ्यते ।
स्वप्ने दृष्टं मया यत्तु किंतु मे द्वादशाः समाः ॥ १६७ ॥

गतेत्यपृच्छत्तत्रस्थान्पुल्कसांस्तु स संभ्रमात् ।
नेत्यूचुः केचित्तत्रस्था एवमेवापरेऽब्रुवन् ॥ १६८ ॥

श्रुत्वा दुःखी तदा राजा देवान् शरणमीयिवान् ।
स्वस्ति कुर्वन्तु मे देवाः शैव्याया बालकस्य च ॥ १६९ ॥

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
परावराय शुद्धाय पुराणायाव्ययाय च ॥ १७० ॥

नमो बृहस्पते, तुभ्यं नमस्ते वासवाय च ।
एवमुक्त्वा स राजा तु युक्तः पुल्कसकर्मणि ॥ १७१ ॥

शवानां मूल्यकरणे पुनर्नष्टस्मृतिर्यथा ।
मलिनो जटिलः कृष्णो लगुडी विह्वलो नृपः ॥ १७२ ॥

नैव पुत्रो न भार्या तु तस्य वै स्मृतिगोचरे ।
नष्टोत्साहो राज्यनाशाच्छ्मशाने निवसंस्तदा ॥ १७३ ॥

अथाजगाम स्वसुतं मृतमादाय लापिनी ।
भार्या तस्य नरेन्द्रस्य सर्पदष्टं हि बालकम् ॥ १७४ ॥

हा वत्स हा पुत्र शिशो इत्थं वै वदती मुहुः ।
कृशा विवर्णा विमनाः पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ १७५ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

हा राजन्, नाद्य बालं त्वं पश्यसीमं महीतले ।
रममाणं पुरा दृष्टं दष्टं पुष्टाहिना मृतम् ॥ १७६ ॥

तस्या विलापशब्दं तमाकर्ण्य स नराधिपः ।
जगाम त्वरितोऽत्रेति भविता मृतकम्बलः ॥ १७७ ॥

स तां रोरूयतीं भार्यां नाभ्यजानात्तु पार्थिवः ।
चिरप्रवाससंतप्तां पुनर्जातामिवाबलाम् ॥ १७८ ॥

सापि तं चारुकेशान्तं पुरा दृष्ट्वा जटालकम् ।
नाभ्यजानान्नृपसुता शुष्कवृक्षोपमं नृपम् ॥ १७९ ॥

सोऽपि कृष्णपटे बालं दृष्ट्वाशीविषपीडितम् ।
नरेन्द्रलक्षणोपेतं चिन्तामाप नरेश्वरः ॥ १८० ॥

तस्यास्यं चन्द्रबिम्बाभं सुभ्रु रम्यं समुन्नसं ।
नीलाः केशाः कुञ्चिताश्च समा दीर्घास्तरङ्गिताः ॥ १८१ ॥

राजीवनेत्रयुगलो बिम्बोष्ठपुटसंवृतः ।
चतुर्दंष्ट्रश्चतुःकिष्कुर्दीर्घास्यो दीर्घबाहुकः ॥ १८२ ॥

चतुर्लेखः करो मत्स्ययवयुक् चैकपर्वतः ।
सिरालुपादो गम्भीरः सूक्ष्मत्वक् त्रिवलीधरः ॥ १८३ ॥

अहो कष्टं नरेन्द्रस्य कस्याप्येष कुले शिशुः ।
जातो नीतः कृतान्तेन कामप्याशां दुरात्मना ॥ १८४ ॥

एनं दृष्ट्वा हि मे बालं मातुरुत्सङ्गशायिनम् ।
स्मृतिमभ्यागतो बालो रोहिताश्वोऽब्जलोचनः ॥ १८५ ॥

सोऽप्येतामेव मे वत्सो वयोऽवस्थामुपागतः ।
नीतो यदि न घोरेण कृतान्तेनात्मनो वशम् ॥ १८६ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

हा वत्स, कस्य पापस्य अपध्यानादिदं महत् ।
दुःखमापतितं घोरं यस्यान्तो नोपलभ्यते ॥ १८७ ॥

हा नाथ राजन्, भवता मामनाश्वास्य दुःखिताम् ।
कापि संतिष्ठतास्थाने विस्रब्धं स्थीयते कथम् ॥ १८८ ॥

राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भार्यातनयविक्रयः ।
हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधे, न कृतं त्वया ॥ १८९ ॥

इति तस्या वचः श्रुत्वा राजा स्वस्थानतश्च्युतः ।
प्रत्यभिज्ञाय दयितां पुत्रं च निधनं गतम् ॥ १९० ॥

कैषा नाम गृहे युक्ता मम योषिद्वरा भवेत् ।
बालश्च स मृतः कः स्यादिति राजा विचारयन् ॥ १९१ ॥

कष्टं शैब्येयमेषा हि स बालोऽयमितीरयन् ।
रुरोद दुःखसन्तप्तो मूर्च्छामभिजगाम च ॥ १९२ ॥

सा च तं प्रत्यभिज्ञाय तामवस्थामुपागतम् ।
मूर्च्छिता निपपातार्ता निश्चेष्टा धरणीतले ॥ १९३ ॥

चेतः संप्राप्य राजेन्द्रो राजपत्नी च तौ समम् ।
विलेपतुः सुसन्तप्तौ शोकभारातिपीडितौ ॥ १९४ ॥

राजोवाच ॥

हा वत्स सुकुमारं ते स्वक्षिभ्रूनासिकालकम् ।
पश्यतो मे मुखं दीनं हृदयं किं न दीर्यते ॥ १९५ ॥

तात तातेति मधुरं ब्रुवाणं स्वयमागतम् ।
उपगुह्य वदिष्ये कं वत्स वत्सेति सौहृदात् ॥ १९६ ॥

कस्य जानुप्रणीतेन पिङ्गेन क्षितिरेणुना ।
ममोत्तरीयमुत्सङ्गं तथाङ्गं मलमेष्यति ॥ १९७ ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतो मनोहृदयनन्दनः ।
मया कुपित्रा हा वत्स विक्रीतो येन वस्तुवत् ॥ १९८ ॥

हृत्वा राज्यमशेषं मे सबान्धवधनं महत् ।
दैवाहिना नृशंसेन दष्टो मे तनयस्ततः ॥ १९९ ॥

अहं दैवाहिदष्टस्य पुत्रस्याननपङ्कजम् ।
निरीक्षन्नपि घोरेण विषेणान्धीकृतोऽधुना ॥ २०० ॥

एवमुक्त्वा तमादाय बालकं बाष्पगद्गदः ।
परिष्वज्य च निश्चेष्टो मूर्च्छया निपपात ह ॥ २०१ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

अयं स पुरुषव्याघ्रः स्वरेणैवोपलक्ष्यते ।
विद्वज्जनमनश्चन्द्रो हरिश्चन्द्रो न संशयः ॥ २०२ ॥

तथास्य नासिका तुङ्गा अग्रतोऽधोमुखं गता ।
दन्ताश्च मुकुलप्रख्याः ख्यातकीर्तेर्महात्मनः ॥ २०३ ॥

श्मशानमागतः कस्माद्यैष स नरेश्वरः ।
अपहाय पुत्रशोकं साऽपश्यत्पतितं पतिम् ॥ २०४ ॥

प्रहृष्टा विस्मिता दीना भर्तृपुत्राधिपीडिता ।
वीक्षन्ती सा ततोऽपश्यद्भर्तृदण्डं जुगुप्सितम् ॥ २०५ ॥

श्वपाकार्हं मनोमोहं जगामायतलोचना ।
प्राप्य चेतश्च शनकैः स गद्गदमभाषत ॥ २०६ ॥

धिक् त्वां दैवात्यकरुणं निर्मर्यादं जुगुप्सितम् ।
येनाममरप्रख्यो नीतो राजा श्वपाकताम् ॥ २०७ ॥

राज्यनाशं सुहृत्त्यागं भार्यातनयविक्रयम् ।
प्रापयित्वापि नो मुक्तश्चण्डालोऽयं कृतो नृपः ॥ २०८ ॥

हा राजन्, जातसन्तापामित्थं मां धरणीतलात् ।
उत्थाप्य नाद्य पर्यङ्कमारोहसि किमुच्यते ॥ २०९ ॥

नाद्य पश्यामि ते छत्रं शृङ्गारमथवा पुनः ।
चामरं व्यजनं चापि कोऽयं विधिविपर्ययः ॥ २१० ॥

यस्याग्रे व्रजतः पूर्वं राजानो भृत्यतां गताः ।
स्वोत्तरीयैरकुर्वन्त नीरजस्कं महीतलम् ॥ २११ ॥

सोऽयं कपालसंलग्नघटीघटनिरन्तरे ।
मृतनिर्माल्यसूत्रान्तर्गूढकेशे सुदारुणे ॥ २१२ ॥

वसानिष्यन्दसंशुष्कमहीपुटकमण्डिते ।
भस्माङ्गारार्द्धदग्धास्थिमज्जसंघट्टभीषणे ॥ २१३ ॥

गृध्रगोमायुनादार्तनष्टक्षुद्रविहङ्गमे ।
चिताधूमायतिरुचा नीलीकृतदिगन्तरे ॥ २१४ ॥

कुणपास्वादनमुदा संप्रहृष्टनिशाचरे ।
चरत्यमेध्ये राजेन्द्रः श्मशाने दुःखपीडितः ॥ २१५ ॥

एवमुक्त्वा समाश्लिष्य कण्ठं राज्ञो नृपात्मजा ।
कष्टशोकशताधारा विललापार्तया गिरा ॥ २१६ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

राजन्, स्वप्नोऽथ तथ्यं वा यदेतन्मन्यते भवान् ।
तत्कथ्यतां महाभाग मनो वै मुह्यते मम ॥ २१७ ॥

यद्येतदेवं धर्मज्ञ नास्ति धर्मे सहायता ।
तथैव विप्रदेवादिपूजने पालने भुवः ॥ २१८ ॥

नास्ति धर्मः कुतः सत्यमार्जवं चानृशंसता ।
यत्र त्वं धर्मपरमः स्वराज्यादवरोपितः ॥ २१९ ॥

इति तस्या वचः श्रुत्वा निश्वस्योष्णं सगद्गदम् ।
कथयामास तन्वङ्ग्या यथा प्राप्ता श्वपाकता ॥ २२० ॥

रुदित्वा सापि सुचिरं निश्वस्योष्णं सुदुःखिता ।
स्वपुत्रमरणं भीरुर्यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ २२१ ॥

श्रुत्वा राजा तदा वाक्यं निपपात महीतले ।
मृतस्य पुत्रस्य तदा जिह्वया लेलिहन्मुखम् ॥ २२२ ॥

राजोवाच ॥

यमस्य भिक्षां याचावः कृपणौ पुत्रगर्धिनौ ।
तस्माच्छीघ्रं व्रजावोऽद्य पुत्रो यत्र प्रियो गतः ॥ २२३ ॥

प्रिये, न रोचये दीर्घं कालं क्लेशमुपासितुम् ।
नात्मायत्तश्च तन्वङ्गि, पश्य मे मन्दभाग्यताम् ॥ २२४ ॥

चण्डालेनाननुज्ञातः प्रवेक्ष्ये ज्वलनं यदि ।
चण्डालदासतां यास्ये पुनरप्यन्यजन्मनि ॥ २२५ ॥

नरके च पतिष्यामि कीटकः कृमिभोजनः ।
वैतरण्यां महापूयवसासृक्स्नायुपिच्छिले ॥ २२६ ॥

असिपत्रवनं प्राप्य छेदं प्राप्स्यामि दारुणम् ।
तापं प्राप्स्यामि वा प्राप्य महारौरवरौरवौ ॥ २२७ ॥

मग्नस्य दुःखजलधौ पारः प्राणवियोजनम् ।
एकोऽपि बालको योऽयमासीद्वंशकरः सुतः ॥ २२८ ॥

मम दैवाम्बुवेगेन मग्नः सोऽपि बलीयसा ।
कथं प्राणान्विमुञ्चामि परायत्तोऽस्मि दुर्गतः ॥ २२९ ॥

अथवा नार्तिना क्लिष्टो नरः पापमवेक्षते ।
तिर्यक्त्वे नास्ति तद्दुःखं नासिपत्रवने तथा ॥ २३० ॥

वैतरण्यां कुतस्तादृग्यादृशं पुत्रविप्लवे ।
सोऽहं सुतशरीरेण दीप्यमाने हुताशने ॥ २३१ ॥

निपतिष्यामि तन्वङ्गि, क्षन्तव्यं कुकृतं मम ।
अनुज्ञाता च गच्छ त्वं विप्रवेश्म शुचिस्मिते ॥ २३२ ॥

मम वाक्यं च तन्वङ्गि, निबोधादृतमानसा ।
यदि दत्तं यदि हुतं गुरवो यदि तोषिताः ॥ २३३ ॥

परत्र सङ्गमो भूयात्पुत्रेण सह च त्वया ।
इह लोके कुतस्त्वेतद्भविष्यति ममेङ्गितम् ॥ २३४ ॥

यन्मया हसता किंचिद्रहस्ये वा शुचिस्मिते ।
अश्लीलमुक्तं तत्सर्वं क्षन्तव्यं मम याचतः ॥ २३५ ॥

राजपत्नीति गर्वेण नावज्ञेयः स ते द्विजः ।
सर्वयत्नेन ते तोष्यः स्वामी दैवतवच्छुभे ॥ २३६ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

अहमप्यत्र राजर्षे, दीप्यमाने हुताशने ।
दुःखभारासहाद्यैव सह यास्यामि वै त्वया ॥ २३७ ॥

सह स्वर्गं च नरकं सहैवावां हि भुङ्क्ष्वहे ।
श्रुत्वा राजा तदोवाच एवमस्तु पतिव्रते ॥ २३८ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

ततः कृत्वा चितां राजा आरोप्य तनयं स्वकम् ।
भार्यया सहितश्चासौ बद्धाञ्जलिपुटस्तदा ॥ २३९ ॥

चिन्तयन्परमात्मानमीशं नारायणं हरिम् ।
हृत्कोटरगुहासीनं वासुदेवं सुरेश्वरम् ॥ २४० ॥

अनादिनिधनं ब्रह्म कृष्णं पीताम्बरं शुभम् ।
तस्य चिन्तयमानस्य सर्वे देवाः सवासवाः ॥ २४१ ॥

धर्मं प्रमुखतः कृत्वा समाजग्मुस्त्वरान्विताः ॥ २४२ ॥

आगत्य सर्वे प्रोचुस्ते भो भो राजन्, शृणु प्रभो ।
अयं पितामहः साक्षाद्धर्मश्च भगवान्स्वयम् ॥ २४३ ॥

साध्याश्च विश्वे मरुतो लोकपालाः सचारणाः ।
नागाः सिद्धाः सगन्धर्वा रुद्राश्चैव तथाश्विनौ ॥ २४४ ॥

एते चान्ये च बहवो विश्वामित्रस्तथैव च ।
विश्वत्रयेण यो मित्रं कर्तुं न शकितः पुरा ॥ २४५ ॥

विश्वामित्रस्तु ते मैत्रीमिष्टं चाहर्तुमिच्छति ।
आरुरोह ततः प्राप्तो धर्मः शक्रोऽथ गाधिजः ॥ २४६ ॥

धर्म उवाच ॥

मा राजन्, साहसं कार्षीर्धर्मोऽहं त्वामुपागतः ।
तितिक्षादमसत्याद्यैः स्वगुणैः परितोषितः ॥ २४७ ॥

इन्द्र उवाच ॥

हरिश्चन्द्र महाभाग प्राप्तः शक्रोऽस्मि तेऽन्तिकम् ।
त्वया सभार्यापुत्रेण जिता लोकाः सनातनाः ॥ २४८ ॥

आरोह त्रिदिवं राजन्, भार्यापुत्रसमान्वितः ।
सुदुष्प्रापं नरैरन्यैर्जितमात्मीयकर्मभिः ॥ २४९ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

ततोऽमृतमयं वर्णमपमृत्युविनाशनम् ।
इन्द्रः प्रासृजदाकाशाच्चितास्थानगतः प्रभुः ॥ २५० ॥

पुष्पवर्षं च सुमहद्देवदुन्दुभिनिस्वनम् ।
ततस्ततो वर्तमाने समाजे देवसंकुले ॥ २५१ ॥

समुत्तस्थौ ततः पुत्रो राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
सुकुमारतनुः सुस्थः प्रसन्नेन्द्रियमानसः ॥ २५२ ॥

ततो राजा हरिश्चन्द्रः परिष्वज्य सुतं क्षणात् ।
सभार्यः सुश्रिया युक्तो दिव्यमाल्याम्बरान्वितः ॥ २५३ ॥

स्वस्थः संपूर्णहृदयो मुदा परमया युतः ।
बभूव तत्क्षणादिन्द्रो भूयश्चैनमभाषत ॥ २५४ ॥

सभार्यस्त्वं सपुत्रश्च प्राप्स्यसे सद्गतिं पराम् ।
समारोह महाभाग, निजानां कर्मणां फलैः ॥ २५५ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

देवराजाननुज्ञातः स्वामिना श्वपचेन वै ।
अगत्वा निष्कृतिं तस्य नारोक्ष्येऽहं सुरालयम् ॥ २५६ ॥

धर्म उवाच ॥

तवैनं भाविनं क्लेशमवगम्यात्ममायया ।
आत्मा श्वपाकतां नीतो दर्शितं तच्च चापलम् ॥ २५७ ॥

इन्द्र उवाच ॥

प्रार्थ्यते यत्परं स्थानं समस्तैर्मनुजैर्भुवि ।
तदारोह हरिश्चन्द्र, स्थानं पुण्यकृतां नृणाम् ॥ २५८ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

देवराज, नमस्तुभ्यं वाक्यं चैतन्निबोध मे ।
प्रसादसुमुखं यत्त्वां ब्रवीमि प्रश्रयान्वितः ॥ २५९ ॥

मच्छोकमग्नमनसः कोसलानगरे जनाः ।
तिष्ठन्ति तानपोह्याद्य कथं यास्याम्यहं दिवम् ॥ २६० ॥

ब्रह्महत्या गुरोर्घातो गोवधः स्त्रीवधस्तथा ।
तुल्यमेभिर्महापापं भक्तत्यागेऽप्युदाहृतम् ॥ १६१ ॥

भजन्तं भक्तमत्याज्यमदुष्टं त्यजतः सुखम् ।
नेह नामुत्र पश्यामि तस्माच्छक्र, दिवं व्रज ॥ २६२ ॥

यदि ते सहिताः स्वर्गं मया यान्ति सुरेश्वर ।
ततोऽहमपि यास्यामि नरकं वापि तैः सह ॥ २६३ ॥

इन्द्र उवाच ॥

बहूनि पुण्यपापानि तेषां भिन्नानि वै पृथक् ।
कथं संघातभोग्यं त्वं भूयः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ २६४ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

शक्र, भुङ्क्ते नृपो राज्यं प्रभावेण कुटुम्बिनाम् ।
यजते च महायज्ञैः कर्म पौर्तं करोति च ॥ २६५ ॥

तच्च तेषां प्रभावेण मया सर्वमनुष्ठितम् ।
उपकर्तॄन्न संत्यक्ष्ये तानहं स्वर्गलिप्सया ॥ २६६ ॥

तस्माद्यन्मम देवेश, किंचिदस्ति सुचेष्टितम् ।
दत्तमिष्टमथो जप्तं सामान्यं तैस्तदस्तु नः ॥ २६७ ॥

बहुकालोपभोग्यं हि फलं यन्मम कर्मणः ।
तदस्तु दिनमप्येकं तैः समं त्वत्प्रसादतः ॥ २६८ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एवं भविष्यतीत्युक्त्वा शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ।
प्रसन्नचेता धर्मश्च विश्वामित्रश्च गाधिजः ॥ २६९ ॥

गत्वाऽशु नगरं सर्वे चातुर्वर्ण्यसमायुतम् ।
हरिश्चन्द्रस्य निकटे प्रोवाच विबुधाधिपः ॥ २७० ॥

आगच्छन्तु जनाः शीघ्रं स्वर्गलोकं सुदुर्लभम् ।
धर्मप्रसादात्संप्राप्तं सर्वैर्युष्माभिरेव तु ॥ २७१ ॥

विमानकोटिसंबद्धं स्वर्गलोकान्महीतलम् ।
गत्वायोध्याजनं प्राह दिवमारुह्यतामिति ॥ २७२ ॥

तदिन्द्रस्य वचः श्रुत्वा प्रीत्या तस्य च भूपतेः ।
आनीय रोहिताश्वं च विश्वामित्रो महातपाः ॥ २७३ ॥

अयोध्याख्ये पुरे रम्ये सोऽभ्यषिञ्चन्नृपात्मजम् ।
देवैश्च मुनिभिः सिद्धैरभिषिच्य नराधिपम् ॥ २७४ ॥

राज्ञा सह तदा सर्वे हृष्टपुष्टसुहृज्जनाः ।
सपुत्रपौत्रदारास्ते दिवमारुरुहुर्जनाः ॥ २७५ ॥

पदे पदे विमानात्ते विमानमगमन्नराः ।
तदा संभूतहर्षोऽसौ हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ॥ २७६ ॥

संप्राप्य भूतिमतुलां विमानैः स महीपतिः ।
आसांचक्रे पुराकारे वप्रप्राकारसंवृते ॥ २७७ ॥

ततस्तस्यर्द्धिमालोक्य श्लोकं तत्रोशना जगौ ।
दैत्याचार्यो महाभागः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ २७८ ॥

शुक्र उवाच ॥

हरिश्चन्द्रसमो राजा न भूतो न भविष्यति ।
यश्चैतच्छृणुयाद्भक्त्या नैरन्तर्येण मानवः ॥ २७९ ॥

तेन वेदाः पुराणानि सर्वे मन्त्राः ससङ्ग्रहाः ।
घुष्टाः स्युः पुष्करे तीर्थे प्रयागे सिन्धुसागरे ॥ २८० ॥

देवागारे कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां विशेषतः ।
विषुवद्ग्रहणे चैव यत्फलं जपतो लभेत् ॥ २८१ ॥

तत्फलं लभते चैव संयतात्मा शृणोति यः ।
श्रुत्वा तु पूजयेद्भक्त्या पुराणज्ञं द्विजोत्तमम् ॥ २८२ ॥

गोभूहिरण्यवस्त्रैश्च तथैवान्नेन जैमिने ।
येनैवं यत्कृतं पुण्यं तच्छक्यं न मयोदितुम् ॥ २८३ ॥

अहो तितिक्षामाहात्म्यमहो दानफलं महत् ।
यदागतो हरिश्चन्द्रः पुरीं चेन्द्रत्वमाप्तवान् ॥ २८४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं हरिश्चन्द्रविचेष्टितम् ।
यः शृणोति सुदुःखार्तः स सुखं महदाप्नुयात् ॥ २८५ ॥

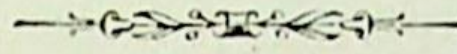
स्वर्गार्थी प्राप्नुयात्स्वर्गं पुत्रार्थी पुत्रमाप्नुयात् ।
भार्यार्थी प्राप्नुयाद्भार्यां राज्यार्थी राज्यमाप्नुयात् ॥ २८६ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यानं नाम

सप्तमाष्टमाध्यायौ ॥

॥ सत्यपरिपालनम् ॥

ऋषिरुवाच ॥

कस्य शापादियं प्राप्ता भवद्भिर्विक्रिया परा ।
रूपस्य वयसश्चैव तन्मे वक्तुमिहार्हथ ॥ १ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

विपुलस्वानिति ख्यातः प्रागासीन्मुनिसत्तमः ।
तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे सुकृषस्तुम्बुरुस्तथा ॥ २ ॥

सुकृषस्य वयं पुत्राश्चत्वारः संयतात्मनः ।
तस्यर्षेर्विनयाचारभक्तिनम्राः सदैव हि ॥ ३ ॥

तपश्चरणशक्तस्य शास्यमानेन्द्रियस्य च ।
यथाभिमतमस्माभिस्तथा तस्योपपादितम् ॥ ४ ॥

समित्पुष्पादिकं सर्वं यच्चैवाभ्यवहारिकम् ।
एवं तत्राथ वसतां तस्यास्माकं च कानने ॥ ५ ॥

आजगाम महावर्ष्मा भग्नपक्षो जरान्वितः ।
आताम्रनेत्रः स्रस्तात्मा पक्षी भूत्वा सुरेश्वरः ॥ ६ ॥

सत्यशौचक्षमाचारमतीवोदारमानसम् ।
जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्ठमस्मच्छापभवाय च ॥ ७ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

द्विजेन्द्र, मां क्षुधाविष्टं परित्रातुमिहार्हसि ।
भक्षणार्थी महाभाग, गतिर्भव ममातुला ॥ ८ ॥

विन्ध्यस्य शिखरे तिष्ठन्पत्रिपत्रेरितेन वै ।
पातितोऽस्मि महाभाग, श्वसनेनातिरंहसा ॥ ९ ॥

सोऽहं मोहसमाविष्टो भूमौ सप्ताहमस्मृतिः ।
स्थितस्तत्राष्टमेनाह्ना चेतनां प्राप्तवानहम् ॥ १० ॥

प्राप्तचेताः क्षुधाविष्टो भवन्तं शरणं गतः ।
भक्ष्यार्थी विगतानन्दो दूयमानेन चेतसा ॥ ११ ॥

तत्कुरुष्वामलमते, मत्त्राणायाचलां मतिम् ।
प्रयच्छ भक्ष्यं विप्रर्षे, प्राणयात्राक्षमं मम ॥ १२ ॥

स एवमुक्तः प्रोवाच तमिन्द्रं पक्षिरूपिणम् ।
प्राणसंधारणार्थाय दास्ये भक्ष्यं तवेप्सितम् ॥ १३ ॥

इत्युक्त्वा पुनरप्येनमपृच्छत्स द्विजोत्तमः ।
आहारः कस्तवार्थाय उपकल्प्यो भवेन्मया ॥ १४ ॥

स चाह नरमांसेन तृप्तिर्भवति मे परा ।

ऋषिरुवाच ॥

कौमारं ते व्यतिक्रान्तमतीतं यौवनं च ते ॥ १५ ॥

वयसः परिणामस्ते वर्तते नूनमण्डज ।
यस्मिन्नराणां सर्वेषामशेषेच्छा निवर्तते ॥ १६ ॥

स कस्माद्वृद्धभावेऽपि सुनृशंसात्मको भवान् ।
क मानुषस्य पिशितं क वयश्चरमं तव ॥ १७ ॥

सर्वथा दुष्टभावानां प्रशमो नोपपद्यते ।
अथवा किं ममैतेन प्रोक्तेनास्ति प्रयोजनम् ॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्य सदा देयमिति नो भावितं मनः ।
इत्युक्त्वा तं स विप्रेन्द्रस्तथेति कृतनिश्चयः ॥ १९ ॥

शीघ्रमस्मान्समाहूय गुणतोऽनुप्रशस्य च ।
उवाच क्षुब्धहृदयो मुनिर्वाक्यं सुनिष्ठुरम् ॥ २० ॥

विनयावनतान्सर्वान् भक्तियुक्तान्कृताञ्जलीन् ।
कृतात्मानो द्विजश्रेष्ठाः, ऋणैर्युक्ता मया सह ॥ २१ ॥

जातं श्रेष्ठमपत्यं वो यूयं मम यथा द्विजाः ।
गुरुः पूज्यो यदि मतो भवतां परमः पिता ॥ २२ ॥

ततः कुरुत मे वाक्यं निर्व्यलीकेन चेतसा ।
तद्वाक्यसमकालं च प्रोक्तमस्माभिरादृतैः ॥ २३ ॥

यद्वक्ष्यति भवांस्तद्वै कृतमेवावधार्यताम् ।

ऋषिरुवाच ॥

मामेष शरणं प्राप्तो विहङ्गः क्षुत्तृषान्वितः ॥ २४ ॥

युष्मन्मांसेन येनास्य क्षणं तृप्तिर्भवेत वै ।
तृष्णाक्षयश्च रक्तेन तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ २५ ॥

ततो वयं प्रव्यथिताः प्रकम्पोद्भूतसाध्वसाः ।
कष्टं कष्टमिति प्रोच्य नैतत्कुर्मेति चाब्रुम ॥ २६ ॥

कथं परशरीरस्य हेतोर्देहं स्वकं बुधः ।
विनाशयेद्घातयेद्वा यथा ह्यात्मा तथा सुतः ॥ २७ ॥

पितृदेवमनुष्याणां यान्युक्तानि ऋणानि वै ।
तान्यपाकुरुते पुत्रो न शरीरप्रदः सुतः ॥ २८ ॥

तस्मान्नैतत्करिष्यामो नो चीर्णं यत्पुरातनैः ।
जीवन्भद्राण्यवाप्नोति जीवन्पुण्यं करोति च ॥ २९ ॥

मृतस्य देहनाशश्च धर्माद्युपरतिस्तथा ।
आत्मानं सर्वतो रक्ष्यमाहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ३० ॥

इत्थं श्रुत्वा वचोऽस्माकं मुनिः क्रोधादिव ज्वलन् ।
प्रोवाच पुनरप्यस्मान्निर्दहन्निव लोचनैः ॥ ३१ ॥

प्रतिज्ञातं वचो मह्यं यस्मान्नैतत्करिष्यथ ।
तस्मान्मच्छापनिर्दग्धास्तिर्यग्योनौ प्रयास्यथ ॥ ३२ ॥

एवमुक्त्वा तदा सोऽस्मांस्तं विहङ्गममब्रवीत् ।
अन्त्येष्टिमात्मनः कृत्वा शास्त्रतश्चौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३३ ॥

भक्षयस्व सुविस्रब्धो मामत्र द्विजसत्तम ।
आहारीकृतमेतत्ते मया देहमिहात्मनः ॥ ३४ ॥

एतावदेव विप्रस्य ब्राह्मणत्वं प्रचक्षते ।
यावत्पतगजात्यग्र्य, स्वसत्यपरिपालनम् ॥ ३५ ॥

न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिस्तत्पुण्यं प्राप्यते महत् ।
कर्मणान्येन वा विप्रैर्यत्सत्यपरिपालनात् ॥ ३६ ॥

इत्यृषेर्वचनं श्रुत्वा सोऽन्तर्विस्मयनिर्भरः ।
प्रत्युवाच मुनिं शक्रः पक्षिरूपधरस्तदा ॥ ३७ ॥

योगमास्थाय विप्रेन्द्र, त्यजेदं स्वकलेबरम् ।
जीवज्जन्तुं हि विप्रेन्द्र, न भक्षामि कदाचन ॥ ३८ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा योगयुक्तोऽभवन्मुनिः ।
तं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा शक्रोऽध्याह स्वदेहभृत् ॥ ३९ ॥

भो भो विप्रेन्द्र, बुध्यस्व बुद्ध्या बोध्यं बुधात्मक ।
जिज्ञासार्थं मयाऽयं ते अपराधः कृतोऽनघ ॥ ४० ॥

तत्क्षमस्वामलमते, का चेच्छा क्रियतां तव ।
पालनात्सत्यवाक्यस्य प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥ ४१ ॥

अद्यप्रभृति ते ज्ञानमैन्द्रं प्रादुर्भविष्यति ।
तपस्यथ तथा धर्मे न ते विघ्नो भविष्यति ॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वा तु गते शक्रे पिता कोपसमन्वितः ।
प्रणम्य शिरसास्माभिरिदमुक्तो महामुनिः ॥ ४३ ॥

बिभ्यतां मरणात्तात, त्वमस्माकं महामते ।
क्षन्तुमर्हसि दीनानां जीवितप्रियता हि नः ॥ ४४ ॥

रागात्क्रोधः प्रभवति क्रोधाल्लोभोऽभिजायते ।
लोभाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ ४५ ॥

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ।
एवं प्रणष्टबुद्धीनां रागलोभानुवर्तिनाम् ॥ ४६ ॥

जीविते च सलोभानां प्रसादं कुरु सत्तम ।
योऽयं शापो भगवता दत्तः स न भवेत्तथा ॥ ४७ ॥

ऋषिरुवाच ॥

यन्मयोक्तं न तन्मिथ्या भविष्यति कदाचन ।
न मे वागनृतं प्राह यावदद्येति पुत्रकाः ॥ ४८ ॥

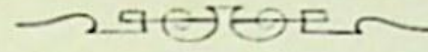
यस्माच्च युष्माभिरहं प्रणिपत्य प्रसादितः ।
तस्मात्तिर्यक्त्वमापन्नाः परं ज्ञानमवाप्स्यथ ॥ ४९ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एवं शप्ताः स्म भगवन्पित्रा दैववशात्पुरा ।
वयमित्थं द्विजश्रेष्ठ, खगत्वं समुपागताः ॥ ५० ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे
तृतीयाध्यायः ॥

॥ नन्दाचरित्रम् ॥

सूत उवाच ॥

अथ देवव्रतः प्राह किमन्या सा सरिद्वरा ।
एतन्मे कौतुकं ब्रह्मन्, नन्दाशब्दा सरस्वती ॥ १ ॥

यथा भूता येन कृता कारणेन सरिद्वरा ।
एवमुक्ते पुलस्त्योऽसौ भीष्मायैतत्पुरातनम् ॥ २ ॥

आख्यातुमुपचक्राम नन्दा नामेति यत्स्मृतम् ।
क्षत्रव्रतधरो नित्यमासीद्राजा प्रभञ्जनः ॥ ३ ॥

प्रवृत्तोऽसौ मृगान्हन्तुं वने तस्मिन्महाबलः ।
स ददर्श ततस्तस्मिन् मृगीं गुल्मान्तरे स्थिताम् ॥ ४ ॥

मार्गणेन सुतीक्ष्णेन तां विव्याध पुरोगताम् ।
सा विलोक्य दिशः सर्वास्तं दृष्ट्वा शरपातिनम् ॥ ५ ॥

आह तं किं कृतं मूढ त्वयैतत्कर्म दुष्कृतम् ।
स्तन्यं यावत्प्रयच्छामि सुतस्याधोमुखी स्थिता ॥ ६ ॥

तावत्ते मांसलोभेन विद्धाहमकुतोभया ।
पिबन्तं चैव सुप्तं च रतिव्याप्रतमेव च ॥ ७ ॥

एवंविधं मृगं राजा न हन्यात्प्राज्ञया श्रुतम् ।
स्तन्यं तु तनयस्यास्य प्रयच्छन्ती त्वया हता ॥ ८ ॥

बाणेनाशनिकल्पेन निर्दोषा वनमध्यगा ।
तस्मात्त्वमपि दुर्बुद्धे, क्रव्यादत्वमवाप्स्यसि ॥ ९ ॥

वनेऽस्मिन्कण्टकाकीर्णे व्याघ्ररूपं त्वमाप्नुहि ।
शापप्रदानं श्रुत्वेत्थं स राजा पुरतः स्थितः ॥ १० ॥

प्रोवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा तां मृगीं व्यथितेंद्रियः ।
राजोवाच ॥
स्तन्यं तु तनयस्येत्थं प्रयच्छन्ती न मे मता ॥ ११ ॥

अज्ञानेन हता भद्रे, प्रसीद सुसमाधिना ।
व्याघ्ररूपमहं मुक्त्वा प्राप्स्ये वै मानुषं कदा ॥ १२ ॥

एवंविधस्य शापस्य विमोक्षं शंस मेऽधुना ।
एवमुक्ते मृगी तस्य प्रोवाच वचनं शुभा ॥ १३ ॥
मृग्युवाच ॥
राजन्नब्दशतान्ते तु शापस्यागतया गवा ।
नन्दया सह संवादमासाद्यान्तो भविष्यति ॥ १४ ॥
पुलस्त्य उवाच ॥
मृग्योक्तैर्वचनै राजा व्याघ्र एवाभवत्तदा ।
नखदंष्ट्रायुधोपेतो घोररूपो विभीषणः ॥ १५ ॥

तत्रासौ भक्षयन्नास्ते मृगान्हत्वा चतुष्पदान् ।
द्विपदानपि तत्रस्थान्कालेन क्रमयोजितान् ॥ १६ ॥

एवं तत्र वने तस्य वत्सराणां शतं गतम् ।
गते वर्षशते तस्य वसतस्तु वने तदा ॥ १७ ॥

आयातं गोकुलं काले यवसोदककारणात् ।
क्षीबैर्गोपैः समाकीर्णं यादवैरिव तद्वनम् ॥ १८ ॥

निशि वासरवोपेतं गोपानां तु शुभप्रदम् ।
एवं तु वसतस्तस्य खर्जूरीवनसंसदि ॥ १९ ॥

हृष्टा पुष्टा तथा तुष्टा नन्दा वै नाम नामतः ।
गोमण्डलस्य सा मुख्या हंसवर्णा घटस्रवा ॥ २० ॥

दीर्घघोणा विभक्ताङ्गी बन्धुरा च तनुत्वचा ।
नीलकण्ठा शुभग्रीवा घण्टाली मधुरस्वरा ॥ २१ ॥

सा च यूथस्य सर्वस्य अग्रे चरति निर्भया ।
घासस्थानं चरेच्छन्नं गत्वैका च यथासुखम् ॥ २२ ॥

यथेष्टकामं सुरभिरच्छिन्नं चरते तृणम् ।
रोहितो नाम तत्रान्यः पर्वतः सरितस्तटे ॥ २३ ॥

अनेककन्दरदरीगुहाशतनिषेवितः ।
तस्य पूर्वोत्तरे भागे घोरे तृणसमाकुले ॥ २४ ॥

संकटे विषमे दुर्गे भैरवे लोमहर्षणे ।
मृगसिंहसमाकीर्णे बहुश्वापदसेविते ॥ २५ ॥

वल्लीवृक्षैश्च गहने शिवाशतनिनादिते ।
दुर्गेऽस्मिन्वसते रौद्रः कालरूपी भयंकरः ॥ २६ ॥

द्वीपी शोणितमांसाशी महादंष्ट्रो महाबलः ।
महापर्वतसंकाशो मेघगर्जितनिःस्वनः ॥ २७ ॥

महागुहादरीवक्त्रस्तीक्ष्णदंष्ट्रो नखायुधः ।
नन्दो नाम स धर्मात्मा स च गोपहिते रतः ॥ २८ ॥

अच्छिन्नाग्रैस्तृणैर्दीर्घैर्गोधनं परिरक्षति ।
तस्य यूथपरिभ्रष्टा नन्दा सा तृणतृष्णया ॥ २९ ॥

चरन्ती व्याघ्रपुरतः सा वै धेनुरुपागता ।
अभ्यद्रवच्च तां द्वीपी तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३० ॥

व्याघ्र उवाच ॥
त्वं मेऽद्य विहितो भक्षः स्वयं प्राप्तासि धेनुके ।

पुलस्त्य उवाच ॥
द्वीपिनश्च वचः श्रुत्वा निष्ठुरं लोमहर्षणम् ॥ ३१ ॥

शुभ्ररूपान्वितं बालं भद्रमिन्दुसमप्रभम् ।
सुतं स्मरति सा धेनुः स्नेहार्द्रा गद्गदस्वरा ॥ ३२ ॥

दह्यन्ती पुत्रशोकेन नन्दा सा पुत्रवत्सला ।
रुदती करुणं चैव निराशा पुत्रदर्शने ॥ ३३ ॥

द्वीपी दृष्ट्वा तु तां धेनुं क्रन्दमानां सुदुःखितां ।
उवाच वचनं घोरं धेनुके, किं प्ररुद्यते ॥ ३४ ॥

दैवान्मुखोपपन्नासि भक्षस्त्वं मे यदृच्छया ।
रुदत्या वा हसन्त्या वा नाद्य ते जीवनं भवेत् ॥ ३५ ॥

विहितं भुज्यते लोके स्वयं प्राप्तासि धेनुके ।
मृत्युस्ते विहितोऽद्यैव वृथा किमनुशोचासि ॥ ३६ ॥

पप्रच्छ तां पुनर्द्वीपी किमर्थं रुदितं त्वया ।
कौतुकं सांप्रतं जातं महन्मे कथयस्व वै ॥ ३७ ॥

व्याघ्रस्य वचनं श्रुत्वा नन्दा वाक्यमथाब्रवीत् ।

नन्दोवाच ॥

क्षन्तुमर्हसि मे सर्वं कामरूप, नमोऽस्तुते ॥ ३८ ॥

त्वां समासाद्य लोकस्य परित्राणं न विद्यते ।
जीवितं नैव शोचामि प्राप्तव्यं मरणं मया ॥ ३९ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न शोचामि मृगाधिप ॥ ४० ॥

देवैरपि तथा सर्वैर्मर्तव्यमवशैर्ध्रुवम् ।
तस्मात्तु नाहमेवैका व्याघ्र, शोचामि जीवितम् ॥ ४१ ॥

किंतु स्नेहेन मे शोको दुःखेन रुदितं मया ।
अस्ति मे हृदि सन्तापस्तं च त्वं श्रोतुमर्हसि ॥ ४२ ॥

प्रथमे वयसि प्राप्ते प्रसूताहं मृगाधिप ।
इष्टः प्रथमजः पुत्रो मम व्याघ्र, महाबलः ॥ ४३ ॥

क्षीरपायी च मे वत्सस्तृणं नाद्यापि जिघ्रति ।
स च गोपकुले बद्धः क्षुधार्तो मामवेक्षते ॥ ४४ ॥

तमहं चानुशोचामि कथं जीविष्यते सुतः ।
तस्येच्छामि स्तनं दातुं पुत्रस्नेहवशं गता ॥ ४५ ॥

पाययित्वा च तं वत्समवलिह्य च मूर्धनि ।
सखीनामर्पयित्वा तु संदिश्य च हिताहितम् ॥ ४६ ॥

पुनः प्रत्यागमिष्यामि यथेष्टं भक्षयिष्यसि ।

पुलस्त्य उवाच ॥

स नन्दाया वचः श्रुत्वा मृगेन्द्रः पुनरब्रवीत् ॥ ४७ ॥

व्याघ्र उवाच ॥

किं ते पुत्रेण कर्तव्यं मरणं किं न बुध्यसे ।
त्रसन्ति सर्वभूतानि मां निरीक्ष्य म्रियन्ति च ॥ ४८ ॥

त्वं पुनः कृपयाविष्टा पुत्र पुत्रेति भाषसे ॥ ४९ ॥

न पुत्रा न तपो दानं न माता न पिता सुहृत् ।
शक्नुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितम् ॥ ५० ॥

कथं त्वं गोकुलं गत्वा गोपीजनसमाकुलम् ।
गोलोकप्रतिमं दृष्ट्वा ततः प्रत्यागमिष्यसि ॥ ५१ ॥

पञ्च भूतानि मे भद्रे, पिबन्तु रुधिरं तव ।
न निर्विण्णानि भूतानि वाङ्मात्रेण करोम्यहम् ॥ ५२ ॥

नन्दोवाच ॥

अहं प्रथमवत्सा तु मृगेन्द्र, शृणु मे वचः ।
दृष्ट्वा सखीः सुतं बालं गोपांश्च प्रतिपालकान् ॥ ५३ ॥

गोपीजनमुपामन्त्र्य जननीं तां विशेषतः ।
शपथैरागमिष्यामि यदि मन्यसि मुञ्च माम् ॥ ५४ ॥

यत्पापं ब्रह्महत्यायां मातापितृवधे तथा ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ५५ ॥

यत्पापं लुब्धकानां तु म्लेच्छानां गरदायिनाम् ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ५६ ॥

गोष्ठे विघ्नांश्च ये कुर्युः स्वपन्तं ताडयन्ति च ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ५७ ॥

सकृद्दत्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातुमिच्छति ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ५८ ॥

द्विभार्यः पुरुषो यस्तु स्नेहादेकां प्रपश्यति ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ५९ ॥

यस्त्वनर्हान्बलीवर्दान्विषमं वाहयेत्पुमान् ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ६० ॥

कथायां कथ्यमानायां विघ्नं कारयते तु यः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ६१ ॥

गृहं यस्यागतं मित्रं निराशं प्रतिगच्छति ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ६२ ॥

इत्येतैः पातकैर्घोरैरागमिष्याम्यहं पुनः ।
बुध्द्वा संप्रत्ययं द्वीपी पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ६३ ॥

द्वीप्युवाच ॥
संजातः प्रत्ययोऽस्माकं शपथैस्तव धेनुके ॥ ६४ ॥

कदाचिन्मन्यसे गत्वा मूढोऽसौ वञ्चितो मया ।
अत्रापि केचिद्वक्ष्यन्ति शपथैर्नास्ति पातकम् ॥ ६५ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवां मुक्तौ तथैव च ।
प्राणात्यये समुत्पन्ने श्रद्धातव्यं न च त्वया ॥ ६६ ॥

लोकेऽस्मिन्नास्तिकाः केचिन्मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
भ्रामयिष्यन्ति ते बुद्धिं चक्रारुढमिव क्षणात् ॥ ६७ ॥

कुतर्कहेतुदृष्टान्तैरज्ञानावृतचेतसः ।
मोहयन्ति नराः क्षुद्रा आगमार्थाविशारदाः ॥ ६८ ॥

अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्शयन्त्यतिपेशलाः ।
समे निम्नोन्नतानीव चित्रकर्मविदो जनाः ॥ ६९ ॥

प्रायः कृतार्थो लोकोऽयं मन्यते नोपकारिणम् ।
वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ॥ ७० ॥

न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन्कृते प्रतिकरोति यः ।
सर्वस्य हि कृतार्थस्य मतिरन्या प्रजायते ॥ ७१ ॥

ऋषिदेवासुरनरैः शपथाः कार्यसिद्धये ।
कृताः परस्परं पूर्वं तांस्तु मन्यामहे वयम् ॥ ७२ ॥

सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसंनिधौ ।
तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्धं निकृन्तति ॥ ७३ ॥

मा ते बुद्धिर्भवेदेवं शपथैरेष वञ्चितः ।
त्वयैव दर्शितं सर्वं यथेष्टं कुरु सांप्रतम् ॥ ७४ ॥

नन्दोवाच ॥

एवमेव मया साधो, कस्त्वां वञ्चयितुं क्षमः ।
आत्मैव वञ्चितस्तेन यः परं वञ्चयिष्यति ॥ ७५ ॥

द्वीप्युवाच ॥

धेनुके, गच्छ पश्य त्वं पुत्रकं पुत्रवत्सले ।
पाययित्वा स्तनं वत्समवलिह्य च मूर्धनि ॥ ७६ ॥

मातरं भ्रातरं दृष्ट्वा सखीस्वजनबान्धवान् ।
सत्यमेवाग्रतः कृत्वा शीघ्रमागमनं कुरु ॥ ७७ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

एवं सा शपथान्कृत्वा धेनुर्वै सत्यवादिनी ।
अनुज्ञाता मृगेन्द्रेण प्रयाता पुत्रवत्सला ॥ ७८ ॥

अश्रुपूर्णमुखी दीना वेपमाना सुदुःखिता ।
हम्भारवं प्रमुञ्चन्ती पतिता शोकसागरे ॥ ७९ ॥

करीव चरणग्राहं गृहीतः सलिलाशये ।
अशक्ता तत्परित्राणे विलपन्ती मुहुर्मुहुः ॥ ८० ॥

सा तु वै गोकुलं प्राप्य इन्द्रनद्यास्तटे स्थितम् ।
श्रुत्वा तु वत्सं क्रोशन्तं पर्यधावत संमुखी ॥ ८१ ॥

उपस्पृश्य तु तं बालं बाष्पपर्याकुलेक्षणा ।
संप्राप्य मातरं वत्सः शङ्कितः परिपृच्छति ॥ ८२ ॥

वत्स उवाच ॥

न ते पश्यामि सौम्यत्वं शर्म नैवाद्य लक्षये ।
उद्विग्ना चापि ते दृष्टिर्भीता चातीव लक्ष्यसे ॥ ८३ ॥

नन्दोवाच ॥

पिब पुत्र, स्तनं मेऽद्य कारणं यदि पृच्छसि ।
अशक्ताहं तवाख्यातुं कुरु तृप्तिं यथेप्सितम् ॥ ८४ ॥

अपश्चिमं तु ते पुत्र दुर्लभं मातृदर्शनम् ।
एकाहमद्य मे पीत्वा प्रभाते कस्य पास्यसि ॥ ८५ ॥

मयाद्य पुत्र गन्तव्यं शपथैरागता ह्यहम् ।
क्षुत्क्षामस्य तु व्याघ्रस्य दातव्यं चात्मजीवितम् ॥ ८६ ॥

नन्दायाश्च वचः श्रुत्वा वत्सो वचनमब्रवीत् ।

वत्स उवाच ॥

अहं तत्र गमिष्यामि यत्र त्वं गन्तुमिच्छसि ॥ ८७ ॥

श्लाघ्यं ममापि मरणं त्वया सह न संशयः ।
एकाकिनापि मर्तव्यं मयापि च त्वया विना ॥ ८८ ॥

यदि मां सहितं मातर्वने व्याघ्रो हनिष्यति ।
या गतिर्मातृभक्तानां ध्रुवं सा मे भविष्यति ॥ ८९ ॥

तस्मादवश्यं यास्यामि त्वया सह न संशयः ।
अथवा तिष्ठ मातस्त्वं शपथाः सन्तु ते मम ॥ ९० ॥

जननीविप्रयुक्तस्य जीविते किं प्रयोजनम् ।
अनाथस्य हि मे नित्यं को हि नाथो भविष्यति ॥ ९१ ॥

नास्ति मातृसमो बन्धुर्बालानां क्षीरपायिनाम् ।
नास्ति मातृसमो नाथो नास्ति मातृसमा गतिः ॥ ९२ ॥

नास्ति मातृसमः स्नेहो नास्ति मातृसमं सुखम् ।
नास्ति मातृसमो देव इह लोके परत्र च ॥ ९३ ॥

एतं वै परमं धर्मं प्रजापतिविनिर्मितम् ।
ये तिष्ठन्ति सदा पुत्रास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ९४ ॥

नन्दोवाच ॥

ममैव विहितो मृत्युर्न त्वं पुत्रागमिष्यसि ।
न चायमल्पजीवानां मृत्युः स्यादन्यमृत्युना ॥ ९५ ॥

अपश्चिमस्त्वयं पुत्र, मातृसन्देश उत्तमः ।
अत्र तिष्ठस्व मद्वाक्ये ततः शुश्रूषणं पुनः ॥ ९६ ॥

जले वने च विचरन्प्रमादं मा करिष्यसि ।
प्रमादात्सर्वभूतानि विनश्यन्ति न संशयः ॥ ९७ ॥

न च लोभेन कर्तव्यं विषमस्थं तृणं क्वचित् ।
लोभाद्विनाशः सर्वेषामिह लोके परत्र च ॥ ९८ ॥

समुद्रमटवीं दुर्गं विशन्ते लोभमोहिताः ।
लोभादकार्यमत्युग्रं विद्वानपि समाचरेत् ॥ ९९ ॥

लोभात्प्रमादाद्विस्रम्भात्त्रिविधैः क्षीयते जगत् ।
तस्माल्लोभं न कुर्वीत न प्रमादं न विश्वसेत् ॥ १०० ॥

आत्मा हि सततं पुत्र रक्षितव्यः प्रयत्नतः ।
सर्वेभ्यः श्वापदेभ्यश्च म्लेच्छचौरादिसङ्कटे ॥ १०१ ॥

तिरश्चां पापयोनीनामेकत्र वसतामपि ।
विपरीतानि चित्तानि विज्ञायन्ते न पुत्रक ॥ १०२ ॥

नखिनां च नदीनां च शृङ्गिणां शस्त्रधारिणां ।
विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ॥ १०३ ॥

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति ॥ १०४ ॥

न विश्वसेत्स्वदेहेऽपि बालेऽप्याभीलचेतासि ।
वक्ष्यन्ति गूढमत्यर्थं सुप्रमत्ते प्रमादतः ॥ १०५ ॥

गन्धः सर्वत्र सततमाघ्रातव्यः प्रयत्नतः ।
गावः पश्यन्ति गन्धेन राजानश्चारचक्षुषा ॥ १०६ ॥

नैकस्तिष्ठेद्वने घोरे धर्ममेव प्रचिन्तयेत् ।
न चोद्वेगस्त्वया कार्यः सर्वस्य मरणं ध्रुवम ॥ १०७ ॥

यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य तिष्ठति ।
विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागमः ॥ १०८ ॥

पुत्रानित्यं जगत्सर्वं तत्रैकः शोचसे कथम् ।
तावत्त्वं शोकमुत्सृज्य मद्वाक्यमनुपालय ॥ १०९ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

शिरस्याघ्राय तं पुत्रमवलिह्य च मूर्धनि ।
शोकेन महताविष्टा बाष्पव्याकुललोचना ॥ ११०॥

विनिश्वसन्ती नागीव दीर्घमुष्णं मुहुर्मुहुः ।
पुत्रहीनं जगच्छून्यं प्रपश्यन्तीव साऽभवत् ॥ १११ ॥

महापङ्कनिमग्नेव तिष्ठन्ती चावसीदति ।
विलप्य नन्दिनी पुत्रमुवाचेदं पुनर्वचः ॥ ११२ ॥

नन्दोवाच ॥

नास्ति पुत्रसमः स्नेहो नास्ति पुत्रसमं सुखम् ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीतिर्नास्ति पुत्रसमा गतिः ॥ ११३ ॥

अपुत्रस्य गृहं शून्यमपुत्रस्य जनस्तथा ।
पुत्रेण लभते लोकानपुत्रो नरकं ध्रुवम् ॥ ११४ ॥

लोको वदति वाक्यानि चन्दनं किल शीतलम् ।
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादपि शीतलः ॥ ११५ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

इति पुत्रगुणानुक्त्वा निरीक्ष्य च पुनः पुनः ।
स्वमातरं सखीर्गोपीस्त्वरमाणा च पृच्छति ॥ ११६ ॥

नन्दोवाच ॥

यूथस्याग्रे चरन्तीं मामाससाद मृगाधिपः ।
मुक्ताहं तेन शपथैः पुनर्यास्यामि तत्र वै ॥ ११७ ॥

सुतं च मातरं चैव सखीर्द्रष्टुं च गोकुलम् ।
आगता सत्यवाक्येन पुनर्यास्यामि तत्र वै ॥ ११८ ॥

मातः क्षमस्व तत्सर्वं दौश्शील्याद्यन्मया कृतम् ।
सुतस्तवायं दौहित्रः किमन्यद्यद्ब्रवीम्यहम् ॥ ११९ ॥

विपुले, चम्पके, दामे, भद्रे, सुरभि, मालिनि ।
वसुधारे, प्रिये, नन्दे, महानन्दे, घटस्रवे ॥ १२० ॥

अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि यदुक्तं किंचिदप्रियम् ।
तत्क्षमध्वं महाभागा यच्चान्यच्च कृतं मया ॥ १२१ ॥

सर्वाः सर्वगुणोपेताः सर्वलोकस्य मातरः ।
सर्वाः सर्वप्रदा नित्यं क्षमध्वं मम बालकम् ॥ १२२ ॥

अनाथं विकलं दीनं रक्षध्वं मम पुत्रकम् ।
मातृशोकाग्निसन्तप्तं भगिन्यः पालयिष्यथ ॥ १२३ ॥

भगिनीनामयं पुत्रो ह्यर्पितः स्वसुतो मया ।
पाल्यो बालश्च सर्वाभिः पोष्यः पाल्यश्च पुत्रवत् ॥ १२४ ॥

तस्मादनाथं मद्दीनं पुत्रवत्पालयिष्यथ ।
क्षमध्वं च महाभागा यास्येऽहं सत्यसंश्रयात् ॥ १२५ ॥

न चिन्ता महती कार्या सखीभिश्च कथंचन ।
प्रथमस्यास्य जातस्य स्थितं मरणमग्रतः ॥ १२६ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

श्रुत्वा तु नन्दावचनं माता सख्यश्च दुःखिताः ।
विषादं परमं जग्मुरिदमूचुः सुविस्मिताः ॥ १२७ ॥

मातृसख्य ऊचुः ॥

अहोऽत्र महदाश्चर्यं यद्व्याघ्रवचनात्तव ।
प्रवेष्टुमुद्यता भीमं नन्दिनी सत्यवादिनी ॥ १२८ ॥

शपथैः सत्यवाक्येन वञ्चयित्वा महाभयम् ।
नाशितव्यं प्रयत्नेन आत्मरक्षा यथा तथा ॥ १२९ ॥

नन्दे, न चैव गन्तव्यमधर्मोऽयं कृतस्त्वया ।
यद्बालं स्वसुतं त्यक्त्वा सत्यलोभेन गम्यते ॥ १३० ॥

अत्र गाथा पुरा गीता ऋषिभिर्धर्मवादिभिः ।
प्राणत्यागे समुत्पन्ने शपथैर्नास्ति पातकम् ॥ १३१ ॥

उक्त्वानृतं भवेद्यत्र प्राणिनां प्राणरक्षणम् ।
अनृतं तत्र सत्यं स्यात् सत्यमप्यनृतं भवेत् ॥ १३२ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवां मुक्तौ तथैव च ।
ब्राह्मणानां विपत्तौ च शपथैर्नास्ति पातकम् ॥ १३३ ॥

नन्दोवाच ॥

परेषां प्राणरक्षार्थं वदाम्येवानृतं वचः ।
नात्मार्थमुत्सहे वक्तुं जीवितार्थे कथंचन ॥ १३४ ॥

एकः संक्लिश्यते गर्भे मरणे भरणे तथा ।
भुङ्क्ते चैकः सुखं दुःखमतः सत्यं वदाम्यहम् ॥ १३५ ॥

सत्ये प्रतिष्ठिता लोका धर्मः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
उदधिः सत्यवाक्येन मर्यादां न विलङ्घति ॥ १३६ ॥

विष्णवे पृथिवीं दत्वा बलिः पातालमास्थितः ।
छद्मनापि बलिर्बद्धः सत्यवाक्येन तिष्ठति ॥ १३७ ॥

प्रवर्धमानः शैलेन्द्रः शतशृङ्गः समुच्छ्रितः ।
सत्येन संस्थितो विन्ध्यः प्रबन्धं नातिवर्तते ॥ १३८ ॥

स्वर्गो मोक्षस्तथा धर्मः सर्वे वाचि प्रतिष्ठिताः ।
यस्तां लोपयते वाचमशेषं तेन लोपितम् ॥ १३९ ॥

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ १४० ॥

तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्धं निकृन्तति ।
यास्यामि नरकं घोरं विलोप्यात्मानमात्मना ॥ १४१ ॥

अगाधसलिले शुद्धे सत्यतीर्थे क्षमाह्रदे ।
स्नात्वा पापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमां गतिम् ॥ १४२ ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ १४३ ॥

सत्यं साधु तपः श्रुतं च परमं क्लेशादिभिर्वर्जितं
साधूनां निकषं सतां कुलधनं सर्वाश्रमाणां वरम् ।
स्वाधीनं च सुदुर्लभं च जगतः साधारणं भूषणं
यन्म्लेच्छोऽप्यभिधाय गच्छति दिवं तत्त्यज्यते वा कथम् ॥

सख्य ऊचुः ॥

नन्दे, सा त्वं नमस्कार्या सर्वैरपि सुरासुरैः ।
या त्वं परमसत्येन प्राणांस्त्यजसि दुस्त्यजान् ॥ १४५ ॥

ब्रूमः किं तत्र कल्याणि, या त्वं धर्मधुरंधरा ।
सत्येनानेन नाप्राप्यं त्रैलोक्ये वस्तु किंचन ॥ १४६ ॥

अवियोगं च पश्यामस्त्यागादस्मात्सुतेन हि ।
नार्याः कल्याणचित्ताया नापदः सन्ति कुत्राचित् ॥ १४७ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

दृष्ट्वा गोपीजनं सर्वं परिक्रम्य च गोकुलम् ।
नन्दा संप्रस्थिता देवान्वृक्षांश्चापृच्छय सा पुनः ॥ १४८ ॥

क्षितिं वरुणमग्निं च वायुं चापि निशाकरम् ।
दश दिग्देवतावृक्षान्नक्षत्राणि ग्रहैः सह ॥ १४९ ॥

सर्वान्विज्ञापयामास प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ॥ १५० ॥

नन्दोवाच ॥

ये संश्रिता वने सिद्धाः सर्वाश्च वनदेवताः ।
वने चरन्तं शरणं ते रक्षन्तु सुतं मम ॥ १५१ ॥

चम्पकाशोकपुन्नागाः सरलार्जुनकिंशुकाः ।
शृण्वन्तु पादपाः सर्वे संदेशं मम विक्लवम् ॥ १५२ ॥

बालमेकाकिनं दीनं चरन्तं विषमे वने ।
रक्षध्वं वत्सलं बालं स्नेहात्पुत्रमिवौरसम् ॥ १५३ ॥

मातापितृवीहीनं च अनाथं दीनमानसम् ।
विचरन्तमिमां भूमिं क्रन्दमानं सुदुःखितम् ॥ १५४ ॥

तस्येह क्रन्दमानस्य मत्पुत्रस्य महावने ।
महाशोकाभिभूतस्य क्षुत्पिपासातुरस्य च ॥ १५५ ॥

शून्यस्यैकाकिनः सर्वं जगच्छून्यं प्रपश्यतः ।
चरमाणस्य कर्तव्यं सानुक्रोशैस्तु रक्षणम् ॥ १५६ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

एवं संदिश्य बहुलं पुत्रस्नेहवशं गता ।
शोकाग्निनातिसंदीप्ता निराशा पुत्रदर्शने ॥ १५७ ॥

वियुक्ता चक्रवाकीव लतेव पतिता तरोः ।
अन्धेव यष्टिरहिता प्रस्खलन्ती पदे पदे ॥ १५८ ॥

अगच्छत्सा पुनस्तत्र यत्रासौ पिशिताशनः ।
आस्ते विस्फूर्जितमुखस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भयावहः ॥ १५९ ॥

तावत्तदग्रतो वत्स ऊर्ध्वपुच्छोऽतिवेगवान ।
आगम्य मातुरग्रे स मृगेन्द्रस्याग्रतोऽभवत् ॥ १६० ॥

आगतं तु सुतं दृष्ट्वा मृत्युं तं चाग्रतःस्थितम् ।
व्याघ्रं दृष्ट्वा तु सा धेनुरिदं वचनमब्रवीत ॥ १६१ ॥

नन्दोवाच ॥

भो भो मृगेन्द्राऽऽगताहं सत्यधर्मव्रते स्थिता ।
कुरु तृप्तिं यथाकामं मम मांसेन साम्प्रतम् ॥ १६२ ॥

तृप्यन्तु पञ्चभूतानि पिब त्वं शोणितं मम ।
मृतायां मयि च व्याघ्र भक्षस्वेमं सुपुत्रकम् ॥ १६३ ॥

द्वीप्युवाच ॥

स्वागतं तव कल्याणि धेनुके सत्यवादिनि ।
न हि सत्यवतां किंचिदशुभं भवति क्वचित् ॥ १६४ ॥

त्वयोक्तं धेनुके, पूर्वं सत्यं प्रत्यागमे पुनः ।
तेन मे कौतुकं जातं प्राप्तागच्छेत्कथं पुनः ॥ १६५ ॥

तव सत्यपरीक्षार्थं प्रेषितासि मया पुनः ।
अन्यथा मां समासाद्य जीवन्ती यास्यसे कथम् ॥ १६६ ॥

तन्न नः कौतुकं जातं सत्यस्यान्वेषणं मम ।
तस्मादनेन सत्येन मुक्तासि च मयाधुना ॥ १६७ ॥

भगिनी भवसे मह्यं भागिनेयः सुतस्तव ।
दत्तोपदेशासि शुभे मम पापिष्ठकर्मणः ॥ १६८ ॥

सत्ये प्रतिष्ठिता लोका धर्मः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
सत्येन गौः क्षीरधारां प्रमुञ्चति हविष्प्रियाम् ॥ १६९ ॥

स वै धन्यतमो लोको यस्ते क्षीरेण जीवति ।
भूमेः प्रदेशा धन्यास्ते सतृणा वीरुधः शुभे ॥ १७० ॥

ते धन्यास्ते कृतार्थाश्च तैरेव सुकृतं कृतम् ।
तैराप्तं जन्मनः सारं ये पिबन्ति पयस्तव ॥ १७१ ॥

मृगेन्द्रः प्रत्ययं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
प्रत्यादेशोऽयमस्माकं सत्यं देवैः प्रदर्शितः ॥ १७२ ॥

सत्यमेवं गवां दृष्ट्वा न मे रोचति जीवितम् ।
तत्करिष्ये अहं कर्म येन मुञ्चामि किल्बिषात् ॥ १७३ ॥

मया जीवसहस्राणि भक्षितानि हतानि च ।
गतिं कां तु गमिष्यामि दृष्ट्वा गोसत्यमीदृशम् ॥ १७४ ॥

अहं पापो दुराचारो नृशंसो जीवघातुकः ।
कांस्तु लोकान् गमिष्यामि कृत्वा कर्म सुदारुणम् ॥ १७५ ॥

गमिष्ये पुण्यतीर्थानि करिष्ये पापमोचनम् ।
पतिष्ये गिरिमारुह्य विशेयाऽपि हुताशनम् ॥ १७६ ॥

धेनोऽद्य यन्मया कार्यं तपः पापविशुद्धये ।
तदादिशस्व संक्षेपान्न कालो विस्तरस्य तु ॥ १७७ ॥

धेनुरुवाच ॥

तपः कृते प्रशंसन्ति त्रेतायां ज्ञानकर्म च ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ १७८ ॥

सर्वेषामेव दानानामिदमेवैकमुत्तमं ।
अभयं सर्वभूतानां नास्ति दानमतः परम् ॥ १७९ ॥

चराचराणां भूतानामभयं यः प्रयच्छति ।
स सर्वभयसंत्यक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १८० ॥

नास्त्यहिंसासमं दानं नास्त्यहिंसासमं तपः ।
यथा हस्तिपदे ह्यन्यत्पदं सर्वं प्रलीयते ॥ १८१ ॥

सर्वे धर्मास्तथा व्याघ्र प्रलीयन्ते ह्यहिंसया ।
योगवृक्षस्य सा छाया तापत्रयविनाशिनी ॥ १८२ ॥

धर्मज्ञानेऽस्य पुष्पाणि स्वर्गमोक्षौ फले तथा ।
दुःखत्रयाभिसन्तप्ताश्छायां योगतरोः श्रिताः ॥ १८३ ॥

न बाध्यन्ते पुनर्दुःखैः प्राप्य निर्वाणमुत्तमम् ।
इत्येतत्परमं श्रेयः कीर्तितं ते समासतः ॥ १८४ ॥

ज्ञातं चैव त्वया सर्वं केवलं मां तु पृच्छसि ।

द्वीप्युवाच ॥

अहं मृग्या पुरा शप्तो व्याघ्ररूपेण संस्थितः ॥ १८५ ॥

ततः प्राणिवधात्सर्वमशेषमपि विस्मृतम् ।
त्वत्संपर्कोपदेशेन संजातं स्मरणं मम ॥ १८६ ॥

त्वं चाप्यनेन सत्येन गमिष्यासि परां गतिम् ।
तदहं त्वां पुनः पृच्छे प्रश्नमेकं हृदि स्थितम् ॥ १८७ ॥

साग्रं वर्षशतं जातं चिन्तयानस्य मे शुभे ।
भवतीभाग्ययोगेन कदाचित्स्वर्गशोभने ॥ १८८ ॥

कृतं धर्मस्य संस्थानं सतां मार्गे प्रतिष्ठितम् ।
किं तेऽभिधानं कल्याणि, ब्रूहि मे तच्च शोभनम् ॥ १८९ ॥

नन्दोवाच ॥

मम नन्देति संज्ञा तु कृता नन्देन स्वामिना ।
सांप्रतं भक्षयस्वेति तिष्ठेस्त्वं केन हेतुना ॥ १९० ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

नन्देति श्रुत्वा तन्नाम मुक्तः शापात्प्रभञ्जनः ।
पुनर्नृपत्वमापन्नो बलरूपसमन्वितः ॥ १९१ ॥

एतस्मिन्नन्तरे धर्मस्तां नन्दां सत्यवादिनीम् ।
द्रष्टुं समागमत्तत्र प्राब्रवीच्च यशस्विनीम् ॥ १९२ ॥

धर्म उवाच ॥

तव सत्यगिराकृष्टो धर्मोऽहमिह चागतः ।
नन्दे वृणीष्व भद्रं ते वरं वरतमं हि यत् ॥ १९३ ॥

एवमुक्ता तु सा देवी नन्दा तं प्रार्थयद्वरम् ।

नन्दोवाच ॥

तवानुभावात्ससुता गच्छामि पदमुत्तमम् ।
भवत्विदं शुभं तीर्थं मुनीनां धर्मदायकम् ॥ १९४ ॥

मन्नाम्ना च सरिदियं नन्दा नाम सरस्वती ।
वरप्रदानाद्देवेश, तदेतत्प्रार्थितं मया ॥ १९५ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

सा तत्क्षणाद्गता देवी स्थानं सत्यवतां शुभम् ।
प्रभञ्जनोऽपि तद्राज्यं संप्राप्तः प्रागुपार्जितम् ॥ १९६ ॥

नन्दा येन गता स्वर्गं नन्दां प्राप्य सरस्वतीम् ।
तेनाऽऽख्येयं बुधैस्तस्याः कृता नन्दासरस्वती ॥ १९७ ॥

सरस्वती पुनस्तस्माद्वनात्खर्जूरसंज्ञितात् ।
दक्षिणेन पुनर्याता पावयन्ती धरातलम् ॥ १९८ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे नन्दाप्राचीमाहात्म्ये
अष्टादशाध्यायः ॥

॥ ब्राह्मणव्याधसंवादः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

कश्चिद्द्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ।
तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १ ॥

साङ्गोपनिषदो वेदानधीते द्विजसत्तमः ।
स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥ २ ॥

उपरिष्टाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
तया पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३ ॥

तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः ।
भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ४ ॥

अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्धरणीतले ।
बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्वामचेतनाम् ॥ ५ ॥

कारुण्यादभिसन्तप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ।
अकार्यं कृतवानस्मि रोषरागबलात्कृतः ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्रामं भैक्षाय संश्रितः ।
ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ॥ ७ ॥

प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ।
देहीति याचमानोऽसौ तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ॥ ८ ॥

शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन्, क्षुधा संपीडितो भृशम् ॥ ९ ॥

भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ।
सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ॥ १० ॥

पाद्यमाचमनीयं च ददौ भर्तुस्तथासनम् ।
प्रह्वा पर्यचरच्चापि भर्तारमसितेक्षणा ॥ ११ ॥

आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैश्च मधुरैस्तथा ।
उच्छिष्टं भाविता भर्तुर्भुङ्क्ते नित्यं युधिष्ठिर ॥ १२ ॥

दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ।
कर्मणा मनसा वाचा नान्यचित्ताभ्यगात्पतिं ॥ १३ ॥

तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ।
साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी ॥ १४ ॥

भर्तुश्चापि हिते युक्ता सततं सानुवर्तते ।
देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रूश्वशुरयोस्तथा ॥ १५ ॥

शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ।
सा ब्राह्मणं ततो दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ॥ १६ ॥

कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा ।
व्रीडिता साभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ॥ १७ ॥

भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ।

ब्राह्मण उवाच ॥

किमिदं भवति, त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वरानने ॥ १८ ॥

उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ।

मार्कण्डेय उवाच ॥

ब्राह्मणं कोपसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ १९ ॥

दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र, सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ।

स्त्री उवाच ॥

क्षन्तुमर्हसि मे विप्र, भर्ता मे दैवतं महत् ॥ २० ॥

स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ।

ब्राह्मण उवाच ॥

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ॥ २१ ॥

गृहस्थधर्मे वर्त्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ।
इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किंपुनर्मानवा भुवि ॥ २२ ॥

अवलिप्ते, न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ।
ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २३ ॥

स्त्री उवाच ॥

नाहं बलाका विप्रर्षे, त्यज क्रोधं तपोधन ।
अनया क्रुद्धया दृष्ट्या क्रुद्धः किं मां करिष्यासि ॥ २४ ॥

नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः ।
अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २५ ॥

जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।
अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ २६ ॥

तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
एषां क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २७ ॥

ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिः सुदुरात्मवान् ।
अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २८ ॥

बहु प्रभावाः श्रुयन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्, प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ २९ ॥

अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्, क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।
पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥ ३० ॥

दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ।
अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ ३१ ॥

शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण, यादृशम् ।
बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मया ॥ ३२ ॥

क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।
यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३ ॥

यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
सर्वधर्मेषु चरतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४ ॥

यो वदेदिह सत्यानि गुरून्संतोषयेत च ।
हिंसितश्च न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५ ॥

धर्मं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ।
इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ॥ ३६ ॥

सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ।
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ३७ ॥

श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ।
बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ॥ ३८ ॥

भवानपि च धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
न तु तत्त्वेन भगवन्, धर्मं वेत्सीति मे मतिः ॥ ३९ ॥

यदि विप्र, न जानीषे धर्मं परमकं द्विज ।
धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ॥ ४० ॥

मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ४१ ॥

तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ।
अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ॥ ४२ ॥

स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्ममभिविद्रते ।

ब्राह्मण उवाच ॥

प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ॥ ४३ ॥

उपालम्भस्त्वया युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥ ४४ ॥

धन्या त्वमसि कल्याणि, यस्याः स्याद्वृत्तमीदृशम् ॥ ४५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तया विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन्स स्वमात्मानं कौशिको द्विजसत्तमः ॥ ४६ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स स्वमात्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥ १ ॥

चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।
श्रद्दधानेन वै भाव्यं गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २ ॥

कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं द्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३ ॥

इति संचिन्त्य मनसा श्रद्दधानः स्त्रिया वचः ।
बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ॥ ४ ॥

संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ।
अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५ ॥

ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ।
धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ॥ ६ ॥

हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ।
सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ॥ ७ ॥

धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ।
अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥ ८ ॥

मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वाच्च क्रेतॄणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ ९ ॥

स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्तदर्शने ॥ १० ॥

व्याध उवाच ॥

अभिवादये त्वां भगवन्, स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधो हि भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ ११ ॥

एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशविस्मितः ।
द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यमन्यत स द्विजः ॥ १३ ॥

अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीदिदम् ।
गृहं गच्छाव भगवन्, यदि ते रोचतेऽनघ ॥ १४ ॥

बाढमित्येव तं विप्रो हृष्टो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति ॥ १५ ॥

प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ १६ ॥

ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ।
कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ॥ १७ ॥

अनुतप्ये भृशं तात, तव घोरेण कर्मणा ।

व्याध उवाच ॥

कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं परम् ॥ १८ ॥

वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ।
विधात्रा विहितं पूर्वं कर्म स्वमनुपालयन् ॥ १९ ॥

प्रयत्नाच्च गुरू वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ।
सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ॥ २० ॥

देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ।
न कुत्सयाम्यहं किंचिन्न गर्हे बलवत्तरम् ॥ २१ ॥

कृतमन्वेति कर्तारं पुराकर्म द्विजोत्तम ।
कृषिगोरक्षवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ॥ २२ ॥

दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोको भवत्युत ।
कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ॥ २३ ॥

ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ।
राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ २४ ॥

विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ।
भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ॥ २५ ॥

वारयन्ति विकर्मस्थं नृपा मृगमिवेषुभिः ।
जनकस्येह विप्रर्षे, विकर्मस्थो न विद्यते ॥ २६ ॥

स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम ।
राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमृच्छन्ति भूयसीम् ॥ २७ ॥

सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ।
परेण हि हतान्ब्रह्मन् , वराहमहिषानहम् ॥ २८ ॥

न स्वयं हन्मि विप्रर्षे, विक्रीणामि सदा त्वहम् ।
न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ॥ २९ ॥

सदोपवासी च तथा नक्तभोजी सदा द्विज ।
अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ॥ ३० ॥

प्राणिहिंसारतिश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ।
अभिचारान्नरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ॥ ३१ ॥

अधर्मो वर्धते चापि संकीर्यन्ते ततः प्रजाः ।
भेरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ॥ ३२ ॥

क्लीबाश्चान्धाश्च बधिरा जायन्तेऽत्युच्चलोचनाः ।
पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ॥ ३३ ॥

स एष राजा जनकः प्रजा धर्मेण पश्यति ।
अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ ३४ ॥

ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।
सर्वान्सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम् ॥ ३५ ॥

शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।
यथार्हं प्रतिपूजा च कार्या भूतेषु वै सदा ॥ ३६ ॥

त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे ।
मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ॥ ३७ ॥

न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ।
प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ॥ ३८ ॥

न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ।
कर्म चेत्किंचिदन्यत्स्यादितरन्न तदाचरेत् ॥ ३९ ॥

यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ।
न पापे प्रतिपापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ॥ ४० ॥

आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ।
कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ॥ ४१ ॥

न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।
अश्रद्दधाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४२ ॥

महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।
मूढानामवलिप्तानामसारं भावितं भवेत् ॥ ४३ ॥

दर्शयत्यन्तरात्मा तं दिवा रूपमिवांशुमान ।
न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ॥ ४४ ॥

अपि चेह मृजाहीनः कृतविद्यः प्रकाशते ।
अब्रुवन्कस्य चिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ॥ ४५ ॥

न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ।
विकर्मणा तप्यमानः पापाद्धि परिमुच्यते ॥ ४६ ॥

न तत्कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ।
कर्मणा येन तेनेह पापाद्द्विजवरोत्तम ॥ ४७ ॥

एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्, धर्मेषु प्रतिदृश्यते ।

पापान्यबुद्ध्वेह पुराकृतानि
प्राग्धर्मशीलोऽपि विहन्ति पश्चात् ।
धर्मो राजन्, नुदते पूरुषाणां
यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ४८ ॥

पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति मानुषः ।
तं तु देवा प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥ ४९ ॥

चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्दधानोऽनसूयकः ।
वसनस्येव छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ॥ ५० ॥

अपश्यन्नात्मनो दोषान् स पापः प्रेत्य नश्यति ।
पापं चेत्पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ॥ ५१ ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रेणेव चन्द्रमाः ।
यथादित्यः समुद्यन्वै तमः पूर्वं व्यपोहति ॥ ५२ ॥

एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
पापानां विद्ध्यधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ॥ ५३ ॥

लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ।
अधर्म्या धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ॥ ५४ ॥

येषां पञ्च पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।
सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत ।
शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ ५६ ॥

एतदिच्छामि भद्रं ते श्रोतुं धर्मभृतां वर ।
त्वत्तो महामते व्याध, तद्ब्रवीहि यथातथम् ॥ ५७ ॥

व्याध उवाच ॥

यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु सर्वदा ॥ ५८ ॥

कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
धर्ममित्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसम्मताः ॥ ५९ ॥

न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ६० ॥

गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
एतच्चतुष्टयं ब्रह्मन्, शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६१ ॥

शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
यामयं लभते वृत्तिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६२ ॥

वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६३ ॥

ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ६४ ॥

ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।
धर्मपन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६५ ॥

नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः ।
उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६६ ॥

नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौ स्थितान् ।
त्यज तान् ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ६७ ॥

कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ६८ ॥

क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
शिष्टाचारे भवेत्साधू रागः शुक्ल इवाम्बरे ॥ ६९ ॥

अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ७० ॥

सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ।
सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ॥ ७१ ॥

आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ।
यो यथा प्रकृतिर्जन्तुः स स्वां प्रकृतिमश्नुते ॥ ७२ ॥

पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानाप्नोत्यनात्मवान् ।
आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ॥ ७३ ॥

अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ।
स्वैः कर्मभिः संस्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ॥ ७४ ॥

तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥ ७५ ॥

आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः सन्तः स्वर्गनिवासिनः ॥ ७६ ॥

वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
शिष्टाचारश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ ७७ ॥

धारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ।
क्षमा सत्यार्जवं शौचं सतामाचारदर्शनम् ॥ ७८ ॥

सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ।
परुषं च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥ ७९ ॥

शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ।
विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसम्मताः ॥ ८० ॥

न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ।
सन्तः स्वर्गजितः शुक्लाः सन्निविष्टाश्च सत्पथे ॥ ८१ ॥

दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ।
सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ॥ ८२ ॥

सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ।
दाननित्याः सुखाँल्लोकानाप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥ ८३ ॥

पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ।
अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ॥ ८४ ॥

लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।
एवं सन्तो वर्तमानास्त्वेधन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ८५ ॥

अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथार्जवम् ।
अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥८६ ॥

धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसाक्षिणः ॥ ८७ ॥

त्रीण्येव तु सतामाहुः सन्तः पदमनुत्तमम् ।
न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ८८ ॥

सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
गच्छन्तीह सुसन्तुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ॥ ८९ ॥

शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ।
अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ॥ ९० ॥

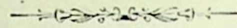
कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ।
कर्म च श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ॥ ९१ ॥

शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्मनुव्रताः ।
प्रज्ञाप्रसादमारुह्य मुच्यन्ते महतो भयात् ॥ ९२ ॥

प्रेक्षन्तो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ।
अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम ॥ ९३ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
शिष्टाचारगुणं ब्रह्मन्, पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
यदहं त्वाचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १ ॥

विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्, दुस्तरं हि पुराकृतम् ।
पुराकृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ॥ २ ॥

दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्, विघाते यत्नवानहम् ।
विधिना हि हते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ॥ ३ ॥

निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ।
येषां हतानां मांसानि विक्रीणामीह वै द्विज ॥ ४ ॥

तेषामपि भवेद्धर्म उपयोगेन भक्षणे ।
देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां चाभिपूजनम् ॥ ५ ॥

ओषध्यो वीरुधश्चैव पशवो मृगपक्षिणः ।
अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ६ ॥

आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः ।
स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ७ ॥

राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
द्वे सहस्रे तु वध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥ ८ ॥

अहन्यहनि वध्येते द्वे सहस्रे गवां तदा ।
समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ॥ ९ ॥

अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ।
चातुर्मास्ये च पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ॥ १० ॥

अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्, वध्यन्ते सततं द्विजैः ॥ ११ ॥

संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ।
यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन्, मांसकामाभवन्पुरा ॥ १२ ॥

भक्ष्यं नैवाभवन्मांसं कस्यचिद्द्विजसत्तम ।
अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ १३ ॥

देवतानां पितृणां च भुङ्क्ते दत्वापि यः सदा ।
यथाविधि यथाश्रद्धं न प्रदुष्यति भक्षणात् ॥ १४ ॥

अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १५ ॥

सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
सौदासेन तदा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ॥ १६ ॥

शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति मे ।
स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ॥ १७ ॥

पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ।
स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन्, अधर्म इह दृश्यते ॥ १८ ॥

स्वकर्मनिरतो यस्तु धर्मः स इति निश्चयः ।
पूर्वं तु विहितं कर्म देहिनं न विमुञ्चति ॥ १९ ॥

धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ।
द्रष्टव्या तु भवेत्प्रज्ञा क्रूरे कर्मणि वर्तता ॥ २० ॥

कथं कर्म शुभं कुर्यां कथं मुच्ये पराभवात् ।
कर्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ॥ २१ ॥

दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ॥ २२ ॥

अभिमानातिवादाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ।
कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ॥ २३ ॥

कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान्बहून् ।
जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २४ ॥

धान्यबीजानि यान्याहुस्तृणादीनि द्विजोत्तम ।
सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २५ ॥

अध्याक्रम्य पशूंश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
वृक्षांस्तथौषधीश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २६ ॥

जीवा हि बहवो ब्रह्मन, वृक्षेषु च फलेषु च ।
उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २७ ॥

सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन्, प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
मत्स्यान्ग्रसन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २८ ॥

सत्वैः सत्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।
प्राणिनोऽन्योन्यभक्ष्याश्च तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २९ ॥

चंक्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान्बहून् ।
पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३० ॥

उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
अज्ञानादथ वा ज्ञानात्तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३१ ॥

जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३२ ॥

अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
के न हिंसन्ति जीवान्वै लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ॥ ३४ ॥

बहु संचिन्त्य इति वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ।
अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ॥ ३४ ॥

तेषामपि हि सा ब्रह्मन्, यत्नादल्पतरा भवेत् ।
आलक्षिता हि पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ॥ ३५ ॥

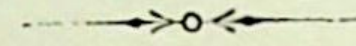
महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ।
सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ॥ ३६ ॥

सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यतः ।
समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ॥ ३७ ॥

गुरूंश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः ।
बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३८ ॥

वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३९ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृतां वरः ॥ १ ॥

व्याध उवाच ॥

श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुशासनम् ।
सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखाह्यनन्तिका ॥ २ ॥

यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा यद्द्विजोत्तम ।
अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ३ ॥

विषमां तु दशां प्राप्तो देवान्गर्हति वै भृशम् ।
आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ४ ॥

मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।
द्विजो बध्नाति नो कर्म पुरुषः पापनिश्चयः ॥ ५ ॥

सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ॥ ६ ॥

यो यमिच्छेद्यथाकामं स तं कामं समाप्नुयात् ।
यदि स्यान्न पराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ७ ॥

संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥ ८ ॥

भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखी जीवते सदा ॥ ९ ॥

अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठते ।
कश्चित्कर्माणि कुर्वन्हि न प्राप्यमधिगच्छति ॥ १० ॥

देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृध्नुभिः ।
दशमासधृता गर्भा जायन्ते कुलपांसनाः ॥ ११ ॥

अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ।
विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १२ ॥

न देहजा मनुष्याणां व्याधयो द्विजसत्तम ।
कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ॥ १३ ॥

व्याधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ।
ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।
व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ १४ ॥

येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीरोगपीडिताः ।
न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्मभृतां वर ॥ १५ ॥

अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ति बहवो जनाः ।
दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥ १६ ॥

इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसा सकृदाक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ १७ ॥

न म्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सार्वकालिकाः ।
नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत् ॥ १८ ॥

उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्त्तते तथा ॥ १९ ॥

बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।
महत्तु फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसिद्धिषु ॥ २० ॥

न केचिदीशते ब्रह्मन्, स्वयंग्राह्यस्य सत्तम ।
कर्मणा प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २१ ॥

तथा श्रुतिरियं ब्रह्मन्, जीवः किल सनातनः ।
शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २२ ॥

वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कथं धर्मविदां श्रेष्ठ, जीवो भवति शाश्वतः ।
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्वेन वदतां वर ॥ २४ ॥

व्याध उवाच ॥

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे
मिथ्यैतदाहुर्म्रियतीति मूढाः ।
जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
दशार्धता त्वस्य शरीरभेदः ॥ २५ ॥

अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म
मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित् ।
यत्तेन किंचिद्धि कृतं हि कर्म
तदश्नुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २६ ॥

सुपुण्यशीला हि भवन्ति पुण्याः
नराधमाः पापकृतो भवन्ति ।
नरोऽनुयातस्त्विह कर्मभिः स्वैः
कृतैः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २७ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
जातीः पुण्यास्त्वपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ २८ ॥

व्याध उवाच ॥

गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते ।
समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ २९ ॥

यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३० ॥

शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।
मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषी ॥ ३१ ॥

जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुताः ।
संचरे पच्यमानाश्च दोषैरात्मकृतैर्नराः ॥ ३२ ॥

तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३३ ॥

जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमाप्नुते ॥ ३४ ॥

ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ।
पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वाऽपथ्यमिवातुरः ॥ ३५ ॥

अजस्रमेव दुःखार्त्तोऽदुःखितः सुखसंज्ञकः ।
ततो निवृत्तबन्धत्वात्कर्मणामुदयादपि ॥ ३६ ॥

परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ।
स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ॥ ३७ ॥

तपोयोगसमारम्भं कुरुते द्विजसत्तम ।
कर्मभिर्बहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानवः ॥ ३८ ॥

प्राप्नोति सुकृताँल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ।
पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ॥ ३९ ॥

तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयीत च पातकम् ।
अनसूयुः कृतज्ञश्च कल्याणानि च सेवते ॥ ४० ॥

सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ।
संस्कृतस्य च दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ॥ ४१ ॥

प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ।
सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ॥ ४२ ॥

असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विज ।
सन्ति ह्यागमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणाः ॥ ४३ ॥

स्वधर्मेण क्रिया लोके कुर्वाणास्ते ह्यसंकराः ।
प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ॥ ४४ ॥

तस्माद्धर्मादवाप्तेन धनेन द्विजसत्तम ।
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ ४५ ॥

धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
समित्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४६ ॥

शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४७ ॥

धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तुष्यति महाद्विज ।
अतृप्यमाणो निर्वेदमापेदे ज्ञानचक्षुषा ॥ ४८ ॥

प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
विरज्यते यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ४९ ॥

सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ५० ॥

एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
धार्मिकाश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ५१ ॥

तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५२ ॥

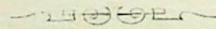
इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ५३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ।
निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५४ ॥

कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतां वर ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं ब्रवीहि मे ॥ ५५ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १ ॥

व्याध उवाच ॥

विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २ ॥

ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।
इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥ ३ ॥

ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४ ॥

ततो लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।
न धर्मे जायते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ॥ ५ ॥

सुहृद्भिर्वार्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ।
उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीत्यश्रुतिचोदितम् ॥ ६ ॥

अधर्मस्त्रिविधस्तस्य सर्वतो रागदोषजः ।
पापं चिन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च ॥ ७ ॥

तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ।
एकशीलैश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ॥ ८ ॥

स तेन दुःखमाप्नोति परत्र च विपद्यते ।
पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ॥ ९ ॥

यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते ।
तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ १० ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

ब्रवीषि सूनृतं धर्म्यं यस्य वक्ता न विद्यते ।
दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ ११ ॥

व्याध उवाच ॥

ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १२ ॥

यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥ १३ ॥

इदं विद्वन्, जगत्सर्वमजय्यं चापि शाश्वतम् ।
महाभूतात्मकं ब्रह्मन, नातः परतरं भवेत् ॥ १४ ॥

एवं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा संप्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुध्द्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥ १५ ॥

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ १६ ॥

लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ॥ १७ ॥

पूर्वरात्रे परे चैव युञ्जानः सततं मनः ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ १८ ॥

प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।
दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं स तदा विप्रमुच्यते ॥ १९ ॥

सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
एतत्पवित्रं लोकानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ २० ॥

नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेद्धर्मं रक्षेच्च मत्सरात् ।
विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ २१ ॥

आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
आत्मज्ञानं परं ज्ञानं सत्यं व्रतपरं व्रतम् ॥ २२ ॥

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।
यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ २३ ॥

यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनाः सदा ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ २४ ॥

यतो न गुरुरप्येनं श्रावयेदुपपादयेत् ।
तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं वियोगं योगसंज्ञितम् ॥ २५ ॥

न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ २६ ॥

आकिंचन्यं सुसन्तोषो निराशीस्त्वमचापलम् ।
एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ २७ ॥

परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुध्या यतव्रतः ।
अशोकं स्थानमाश्रित्य निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ २८ ॥

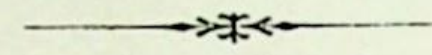
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ २९ ॥

गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
एतत्तद्ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ३० ॥

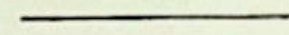
परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।
ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गं स च गच्छति ॥ ३१ ॥

यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३२ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
दृढप्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १ ॥

न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्धर्मेष्विह हि दृश्यते ॥ २ ॥

व्याध उवाच ॥

प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं च पश्य द्विजोत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३ ॥

उत्तिष्ठ भगवन्, क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।
द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ, मातरं पितरं च मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोहरम् ॥ ५ ॥

देवतागृहसङ्काशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
शयनासनसंबाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६ ॥

तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।
कृताहारौ तु संतुष्टावुपविष्टौ वरासने ।
धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ॥ ७ ॥

वृद्धावूचतुः ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ ८ ॥

गतिमिष्टां तपो ज्ञानं मेधां च परमां गतः ।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र, नित्यं काले सुपूजितौ ॥ ९ ॥

न तेऽन्यद्दैवतं किंचिद्दैवतेष्वपि वर्तते ।
प्रयतत्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ १० ॥

पितुः पितामहा ये वै तथैव प्रपितामहाः ।
प्रीतास्ते सततं पुत्र, दमेनावां च पूजया ॥ ११ ॥

मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
न चान्या हि तथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ १२ ॥

जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १३ ॥

ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १४ ॥

प्रतिपूज्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ।
सुपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ।
अनामयं च वां कच्चित्सदैवेह शरीरयोः ॥ १५ ॥

वृद्धावूचतुः ॥

कुशलं नौ गृहे विप्र, भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निह ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
धर्मव्याधो निरीक्ष्याथ ततस्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥

व्याध उवाच ॥

पिता माता च भगवन्, एतौ मद्दैवतं परम् ।
यद्दैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहं ॥ १८ ॥

त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ १९ ॥

उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
कुर्वन्ति तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ २० ॥

एतौ मे परमं ब्रह्मन् पिता माता च दैवतम् ।
एतौ पुष्पैः फलैरन्यैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ २१ ॥

एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्रः सुहृज्जनः ।
सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २२ ॥

स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
आहारं च प्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २३ ॥

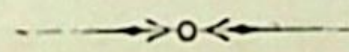
अनुकूलं तथा वच्मि विप्रियं परिवर्जये ।
अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २४ ॥

धर्ममेवं गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ।
अतन्द्रितः सदा विप्र, शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २५ ॥

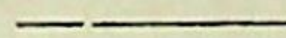
पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन्, पुरुषस्य बुभूषतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २६ ॥

एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।
भवेयुरग्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः ।
गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य एष धर्मः सनातनः ॥ २७ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

गुरू निवेद्य विप्रायं तौ मातापितरावुभौ ।
पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥

प्रवृद्धचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् ।
यदर्थमुक्तोऽसि तया गच्छ त्वं मिथिलामिति ॥ २ ॥

पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।
मिथिलायां वसेद्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत ।
संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४ ॥

व्याध उवाच ॥

यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ, तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।
दृष्टमेव तया सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५ ॥

त्वदनुग्रहबुध्या तु विप्रैतदर्शितं मया।
वाक्यं च श्रृणु मे तात, यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ६ ॥

त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम ।
अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ॥ ७ ॥

वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ।
तव शोकेन वृद्धौ तावन्धीभूतौ तपस्विनौ ॥ ८ ॥

तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वां धर्मोऽत्यगादयम् ।
तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ॥ ९ ॥

सर्वमेतदपार्थं ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ।
श्रद्धस्व मम ब्रह्मन्, नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
गम्यतामद्य विप्रर्षे, श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १० ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।
प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते धर्माचारगुणान्वित ॥ ११ ॥

व्याध उवाच ॥

दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।
पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १२ ॥

मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ।
अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ॥ १३ ॥

अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ।

ब्राह्मण उवाच ॥

इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ॥ १४ ॥

ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ।
एको नरसहस्रेषु धर्मविद्विद्यते न वा ॥ १५ ॥

प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषर्षभ ।
पतमानो हि नरके भवतास्मि समुद्धृतः ॥ १६ ॥

भवितव्यमथैवं च यद्दृष्टोऽसि मयानघ ।
राजा ययातिर्दौहित्रैः पतितस्तारितो यथा ॥ १७ ॥

सद्भिः पुरुषशार्दूल, तथाहं भवता द्विजः ।
मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ॥ १८ ॥

नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ।
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोनौ हि वर्तसे ॥ १९ ॥

न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ।
येन कर्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ॥ २० ॥

एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।
कामया ब्रूहि मे सर्वं सत्येन प्रयतात्मना ॥ २१ ॥

व्याध उवाच ॥

अनतिक्रमणीया वै ब्राह्मणा हि द्विजोत्तम ।
शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २२ ॥

अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मज ।
वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानां च पारगः ॥ २३ ॥

आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्, अवस्थामाप्तवानिमाम् ।
कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ॥ २४ ॥

संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ।
एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ॥ २५ ॥

सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ।
ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २६ ॥

अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
ताडितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २७ ॥

भूमौ निपतितो ब्रह्मन्, उवाच प्रतिनादयन् ।
नापराध्याम्यहं किंचित्केन पापमिदं कृतम् ॥ २८ ॥

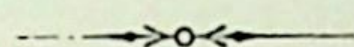
मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहसा प्रभो ।
अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ॥ २९ ॥

अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
तमुग्रतपसं विप्रं वेष्टमानं महीतले ॥ ३० ॥

अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथाब्रुवम् ।
क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनिः ॥ ३१ ॥

ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्च्छितः ।
व्याधस्त्वं भविता क्रूर, शूद्रयोनाविति द्विज ॥ ३२ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

व्याध उवाच ॥

एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अभिप्रासादयमृषिं गिरा त्राहीति मां तदा ॥ १ ॥

अजानता मया कार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २ ॥

ऋषिरुवाच ॥

नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
आनृशंस्यात्त्वहं किंचित्कर्त्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३ ॥

शूद्रयोनौ वर्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यासि न संशयः ॥ ४ ॥

14

तयोः शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ॥ ५ ॥

शापक्षये तु निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः ।
एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ॥ ६ ॥

प्रसादश्च कृतस्तेन मयैव वदतां वर ।
शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ॥ ७ ॥

आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यो मया स्वर्गो द्विजोत्तम ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
आप्नुवन्ति महाबुद्धे, नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥

दुष्करं हि कृतं कर्म जानता जातिमात्मनः ।
लोकवृत्तान्ततत्वज्ञ, नित्यं धर्मपरायण ॥ १० ॥

कर्मदोषश्च वै विद्वन्, आत्मजातिकृतेन वै ।
कंचित्कालमुष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ॥ ११ ॥

सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्त्तमानो विकर्मसु ॥ १२ ॥

दाम्भिको दुष्कृतः प्राज्ञः शूद्रेण सदृशो भवेत् ।
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ॥ १३ ॥

तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्द्विजः ।
कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति दारुणां ॥ १४ ॥

क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ।
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः ।
लोकवृत्तानुवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १५ ॥

व्याध उवाच ॥

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १६ ॥

अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते चाल्पबुद्धयः ॥ १७ ॥

गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तदैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १८ ॥

अनिष्टं चान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमात् ॥ १९ ॥

शोचतो न भवेत्किंचित्केवलं परितप्यते ।
परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाप्युभयं नराः ॥ २० ॥

त एव सुखमेधन्ते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः ।
असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ २१ ॥

असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २२ ॥

न विषादे मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् ।
मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २३ ॥

यं विषादोऽभिभवति विक्रमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २४ ॥

अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
न हि निर्वेदमागम्य किंचित्प्राप्नोति शोभनम् ॥ २५ ॥

अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैवं मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २६ ॥

भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।
न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २७ ॥

न शोचामि च वै विद्वन्, कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।
एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन्, नावसीदामि सत्तम ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिर्हि विपुला तव ।
नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्मवित् ॥ २९ ॥

आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वां परिरक्षतु ।
अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतां वर ॥ ३० ॥

व्याध उवाच ॥

बाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।
प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ ३१ ॥

स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुसंहितः ॥ ३२ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
पृष्टवानसि यं तात, धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ३३ ॥

पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषा धर्मव्याधेन कीर्तिता ॥ ३४ ॥

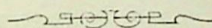
युधिष्ठिर उवाच ॥

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्, धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
सर्वधर्मविदां श्रेष्ठ, कथितं मुनिसत्तम ॥ ३५ ॥

सुखश्राव्यतया विद्वन्, मुहूर्त इव मे मतः ।
न हि तृप्तोऽस्मि भगवन्, शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि
ब्राह्मणव्याधसंवादे

२०६—२१६ अध्यायाः ।

॥ शीलवर्णनम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

इमे जना नरश्रेष्ठ, प्रशंसन्ति सदा भुवि ।
धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥ १ ॥

यदि तच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातुं धर्मभृतां वर ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं यथैतदुपलभ्यते ॥ २ ॥

कथं तत्प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
किं लक्षणं च तत्प्रोक्तं ब्रूहि मे वदतां वर ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ॥

पुरा दुर्योधनेनेह धृतराष्ट्राय मानद ।
आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा तथागताम् ॥ ४ ॥

इन्द्रप्रस्थे महाराज, तव सभ्रातृकस्य ह ।
सभायां चाह वचनं तत्सर्वं शृणु भारत ॥ ५ ॥

भवतस्तां सभां दृष्ट्वा समृद्धिं चाप्यनुत्तमाम् ।
दुर्योधनस्तदासीनः सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥ ६ ॥

श्रुत्वा हि धृतराष्ट्रश्च दुर्योधनवचस्तदा ।
अब्रवीत्कर्णसहितं दुर्योधनमिदं वचः ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

किमर्थं तप्यसे पुत्र, श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः।
श्रुत्वाहमनुनेष्यामि यदि सम्यग्भविष्यति ॥ ८ ॥

त्वया च महदैश्वर्यं प्राप्तं परपुरञ्जय।
किंकरा भ्रातरः सर्वे मित्रसंबन्धिनः सदा ॥ ९ ॥

आच्छादयासि प्रावारानश्नासि पिशितोदनम्।
आजानेया वहन्त्यश्वाः केनासि हरिणः कृशः ॥ १० ॥

दुर्योधन उवाच ॥

दश तानि सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम्।
भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ११ ॥

दृष्ट्वा च तां सभां दिव्यां दिव्यपुष्पफलान्विताम्।
अश्वांस्तित्तिरिकल्माषान्वस्त्राणि विविधानि च ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा तां पाण्डवेयानामृद्धिं वैश्रवणीं शुभाम्।
अमित्राणां सुमहतीमनुशोचामि भारत ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यदिच्छसि श्रियं तात यादृशी सा युधिष्ठिरे।
विशिष्टां वा नरव्याघ्र, शीलवान्भव पुत्रक ॥ १४ ॥

शीलेन हि त्रयो लोकाः शक्या जेतुं न संशयः।
न हि किंचिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेत् ॥ १५ ॥

एकरात्रेण मान्धाता त्र्यहेण जनमेजयः।
सप्तरात्रेण नाभागः पृथिवीं प्रतिपेदिरे ॥ १६ ॥

एते हि पार्थिवाः सर्वे शीलवन्तो दयान्विताः ।
अतस्तेषां गुणक्रीता वसुधा स्वयमागता ॥ १७ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

कथं तत्प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
येन शीलेन तैः प्राप्ता क्षिप्रमेव वसुन्धरा ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदेन पुरा प्रोक्तं शीलमाश्रित्य भारत ॥ १९ ॥

प्रह्लादेन हृतं राज्यं महेन्द्रस्य महात्मनः ।
शीलमाश्रित्य दैत्येन त्रैलोक्यं च वशे कृतम् ॥ २० ॥

ततो बृहस्पतिं शक्रः प्राञ्जलिः समुपस्थितः ।
तमुवाच महाप्राज्ञ, श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २१ ॥

ततो बृहस्पतिस्तस्मै ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ।
कथयामास भगवान्देवेन्द्राय कुरूद्वह ॥ २२ ॥

एतावच्छ्रेय इत्येव बृहस्पतिरभाषत ।
इन्द्रस्तु भूयः पप्रच्छ को विशेषो भवेदिति ॥ २३ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

विशेषोऽस्ति महांस्तात, भार्गवस्य महात्मनः ।
अत्रागमय भद्रं ते भूय एव सुरर्षभ ॥ २४ ॥

आत्मनस्तु ततः श्रेयो भार्गवात्सुमहातपाः ।
ज्ञानमागमयत्प्रीत्या पुनः स परमद्युतिः ॥ २५ ॥

तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना ।
श्रेयोऽस्तीति पुनर्भूप, शुक्रमाह शतक्रतुः ॥ २६ ॥

भार्गवस्त्वाह सर्वज्ञः प्रह्लादस्य महात्मनः ।
ज्ञानमस्ति विशेषेणेत्युक्तो हृष्टश्च सोऽभवत् ॥ २७ ॥

स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रह्लादं पाकशासनः ।
गत्वा प्रोवाच मेधावी श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २८ ॥

प्रह्लादस्त्वब्रवीद्विप्रं क्षणो नास्ति द्विजर्षभ ।
त्रैलोक्यराज्यसक्तस्य ततो नोपदिशामि ते ॥ २९ ॥

ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्राजन्, यस्मिन्काले क्षणो भवेत् ।
तदोपदेष्टुमिच्छामि यदाचर्यमनुत्तमम् ॥ ३० ॥

ततः प्रीतोऽभवद्राजा प्रह्लादो ब्रह्मवादिनः ।
तथेत्युक्त्वा शुभे काले ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं गुरुवृत्तिमनुत्तमाम् ।
चकार सर्वभावेन यदस्य मनसेप्सितम् ॥ ३२ ॥

पृष्टश्च तेन बहुशः प्राप्तं कथमनुत्तमम् ।
त्रैलोक्यराज्यं धर्मज्ञ, कारणं तद्ब्रवीहि मे ।
प्रह्लादोऽपि महाराज, ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

नासूयामि द्विजान्विप्र राजास्मीति कदाचन ।
काव्यानि वदतां तेषां संयच्छामि वदामि च ॥ ३४ ॥

ते विस्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।
ते मां काव्यपथे युक्तं शुश्रूषुमनसूयकम् ॥ ३५ ॥

धर्मात्मानं जितक्रोधं नियतं संयतेन्द्रियम् ।
समासिचन्ति शास्तारं क्षौद्रं मध्विव माक्षिकाः ॥ ३६ ॥

सोऽहं वागग्रविद्यानां रसानामवलेहिता ।
स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ३७ ॥

एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।
यद्ब्राह्मणमुखे काव्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्तते ॥ ३८ ॥

स तावच्छ्रेय इत्याह प्रह्लादो ब्रह्मवादिनम् ।
शुश्रूषितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

यथावद्गुरुवृत्त्या ते प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रदातास्मि न संशयः ॥ ४० ॥

कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच च स वै द्विजः ।
प्रह्लादस्त्वब्रवीत्प्रीतो गृह्यतां वर इत्युत ॥ ४१ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

यदि राजन्, प्रसन्नस्त्वं मम चेदिच्छसि प्रियम् ।
भवतः शीलमिच्छामि प्राप्तुमेष वरो मम ॥ ४२ ॥

ततः प्रीतस्तु दैत्येन्द्रो भयमस्याभवन्महत् ।
वरे प्रदिष्टे विप्रेण नाल्पतेजायमित्युत ॥ ४३ ॥

एवमस्त्विति स प्राह प्रह्लादो विस्मितस्तदा ।
उपाकृत्य तु विप्राय वरं दुःखान्वितोऽभवत् ॥ ४४ ॥

दत्ते वरे गते विप्रे चिन्तासीन्महती तदा ।
प्रह्लादस्य महाराज, निश्चयं न च जग्मिवान् ॥ ४५ ॥

तस्य चिन्तयतस्तावच्छायाभूतं महाद्युति ।
तेजो विग्रहवत्तात, शरीरमजहात्तदा ॥ ४६ ॥

तमपृच्छन्महाकायं प्रह्लादः को भवानिति ।
प्रत्याह तं तु शीलोऽस्मि त्यक्तो गच्छाम्यहं त्वया ॥ ४७ ॥

तस्मिन्द्विजोत्तमे राजन्, वत्स्याम्यहमनिन्दिते ।
योऽसौ शिष्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं समाहितः ॥ ४८ ॥

इत्युक्त्वान्तर्हितं तद्वै शक्रं चान्वाविशत्प्रभो ।
तस्मिंस्तेजसि याते तु तादृग्रूपस्ततोऽपरः ॥ ४९ ॥

शरीरान्निःसृतस्तस्य को भवानिति चाब्रवीत् ।
धर्मं प्रह्लाद मां विद्धि यत्रासौ द्विजसत्तमः ॥ ५० ॥

तत्र यास्यामि दैत्येन्द्र, यतः शीलं ततो ह्यहम् ।
ततोऽपरो महाराज, प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ५१ ॥

शरीरान्निःसृतस्तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ।
को भवानिति पृष्टश्च तमाह स महाद्युतिः ॥ ५२ ॥

सत्यं विद्ध्यसुरेन्द्राद्य प्रयास्ये धर्ममन्वहम् ।
तस्मिन्ननुगते सत्ये महान्वै पुरुषोऽपरः ॥ ५३ ॥

निश्चक्राम ततस्तस्मात्पृष्टश्चाह महाबलः ।
वृत्तं प्रह्लाद, मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहम् ॥ ५४ ॥

तस्मिन्गते महाशब्दः शरीरात्तस्य निर्ययौ ।
पृष्टश्चाह बलं विद्धि यतो वृत्तमहं ततः ॥ ५५ ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप ।
ततः प्रभामयी देवी शरीरात्तस्य निर्ययौ ॥ ५६ ॥

तामपृच्छत्स दैत्येन्द्रः सा श्रीरित्येवमब्रवीत् ।
उषितास्मि स्वयं वीर त्वयि सत्यपराक्रम ॥ ५७ ॥

त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बलं ह्यनुगता ह्यहम् ।
ततो भयं प्रादुरासीत् प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ ५८ ॥

अपृच्छत्स ततो भूयः क यासि कमलालये ।
त्वं हि सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी ।
कश्चासौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५९ ॥

श्रीरुवाच ।

स शक्रो ब्रह्मचारी यस्त्वत्तश्चैवोपशिक्षितः ।
त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो ॥ ६० ॥

शीलेन हि त्रयो लोकास्त्वया धर्मज्ञ निर्जिताः ।
तद्विज्ञाय सुरेन्द्रेण तव शीलं हृतं प्रभो ॥ ६१ ॥

धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलं चैव तथाप्यहम् ।
शीलमूला महाप्राज्ञ, सदा नास्त्यत्र संशयः ॥ ६२ ॥

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा गता श्रीस्तु ते च सर्वे युधिष्ठिरे ।
दुर्योधनस्तु पितरं भूय एवाब्रवीद्वचः ॥ ६३ ॥

शीलस्य तत्त्वमिच्छामि वेत्तुं कौरवनन्दन ।
प्राप्यते च यथा शीलं तथोपायं वदस्व मे ॥ ६४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रह्लादेन महात्मना ।
संक्षेपेण तु शीलस्य शृणु प्राप्तिं नरेश्वर ॥ ६५ ॥

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रशस्यते ॥ ६६ ॥

यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् ।
अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथंचन ॥ ६७ ॥

तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघ्येत संसदि ।
शीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुसत्तम ॥ ६८ ॥

यद्यप्यशीला नृपते, प्राप्नुवन्ति श्रियं क्वचित् ।
न भुञ्जते चिरं तात, समूलाश्च न सन्ति ते ॥ ६९ ॥

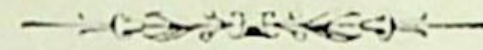
धृतराष्ट्र उवाच ।

एतद्विदित्वा तत्वेन शीलवान्भव पुत्रक ।
यदिच्छसि श्रियं तात, सुविशिष्टां युधिष्ठिरात् ॥ ७० ॥

भीष्म उवाच ।

एतत्कथितवान्पुत्रे धृतराष्ट्रो नराधिपः ।
एतत्कुरुष्व कौन्तेय, ततः प्राप्स्यसि तत्फलम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शीलवर्णनं नाम
चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

॥ अजगरोपाख्यानम् ॥

जनमेजय उवाच ॥

कथं नागायुतप्राणो भीमो भीमपराक्रमः ।
भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १ ॥

पौलस्त्यं धनदं युद्धे य आह्वयति दर्पितः ।
नलिन्यां कदनं कृत्वा निहन्ता यक्षरक्षसां ॥ २ ॥

तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिमर्दनम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

बह्वाश्चर्ये वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।
प्राप्तानामाश्रमाद्राजन, राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ४ ॥

यदृच्छया धनुष्पाणिर्बद्धखड्गो वृकोदरः ।
ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५ ॥

स ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा ।
देवर्षिसिद्धचरितानप्सरोगणसेवितान् ॥ ६ ॥

चकोरैरुपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।
कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र निनादितान् ॥ ७ ॥

नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ।
उपेतान्बहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८ ॥

स संपश्यन्गिरिनदीर्वैदूर्यमणिसान्निभैः ।
सलिलैर्हिमसङ्काशैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ९ ॥

वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ।
हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालेयकान्यपि ॥ १० ॥

मृगयां परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ।
विध्यन्मृगाञ्शरैः शुद्धैश्चचार स महाबलः ॥ ११ ॥

मृगाणां सवराहाणां महिषाणां महाभुजः ।
विनिघ्नंस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२ ॥

स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारणः ।
सिंहशार्दूलविक्रान्तो वने तस्मिन्महाबलः ॥ १३ ॥

वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै बभञ्ज च ।
पृथिव्याश्च प्रदेशान्वै नादयंस्तु वनानि च ॥ १४ ॥

पर्वताग्राणि वै मृद्नन्नादयानश्च विज्वरः ।
प्रक्षिपन्पादपांश्चापि नादेनापूरयन्महीम् ॥ १५ ॥

वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुनः पुनः ।
आस्फोटयन्क्ष्वेडयंश्च तलतालांश्च वादयन् ॥ १६ ॥

चिरसंवद्धदर्पस्तु भीमसेनो वने तदा ।
गजेन्द्राश्च महासत्वा मृगेन्द्राश्च महाबलाः ॥ १७ ॥

भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयात् ।
क्वचित्प्रधावंस्तिष्ठंश्च क्वचिच्चोपविशंस्तथा ॥ १८ ॥

मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भयः ।
स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः ॥ १९ ॥

पद्भ्यामभिसमापेदे भीमसेनो महाबलः ।
स प्रविष्टो महारण्ये नादान्नदति चाद्भुतान् ॥ २० ॥

त्रासयन्सर्वभूतानि महासत्वपराक्रमः ।
ततो भीमस्य शब्देन भीताः सर्पा गुहाशयाः ॥ २१ ॥

अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुसृतः शनैः ।
ततोऽमरवरप्रख्यो भीमसेनो महाबलः ॥ २२ ॥

स ददर्श महाकायं भुजङ्गं लोमहर्षणम् ।
गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ २३ ॥

पर्वताभोगवर्ष्माणमतिकायं महाबलम् ।
चित्राङ्गमङ्गजैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ २४ ॥

गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।
दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहानं सृक्किणी मुहुः ॥ २५ ॥

त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
निःश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ २६ ॥

स भीमं सहसाभ्येत्य पृदाकुः कुपितो भृशम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ २७ ॥

16

तेन संस्पृष्टगात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ २८ ॥

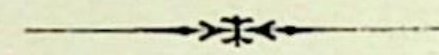
दश नागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्बलम् ।
तद्बलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ २९ ॥

स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
विस्फुरञ्शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ३० ॥

नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
गृहीतो व्यजहात्सत्वं वरदानविमोहितः ॥ ३१ ॥

स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे ।
न चैनमशकद्वीरः कथंचित्प्रतिबाधितुम् ॥ ३२ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशं गतः ।
चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १ ॥

उवाच च महासर्पं कामया ब्रूहि पन्नग ।
कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ, किं मया च करिष्यासि ॥ २ ॥

पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३ ॥

सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।
समागताश्च शतशो निहताश्च मया युधि ॥ ४ ॥

राक्षसाश्च पिशाचाश्च पन्नगाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५ ॥

किंनु विद्याबलं किंनु वरदानमथो तव ।
उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ॥ ६ ॥

असत्यो विक्रमो नृणामिति मे धीयते मतिः ।
यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रविहतं महत् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्येवंवादिनं धीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
भोगेन महतागृह्य समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥ ८ ॥

निगृह्यैनं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
विमुच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥

दिष्टस्त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ।
दिष्टया कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥ १० ॥

यथा त्विदं मया प्राप्तं सर्परूपमरिन्दम ।
तथावश्यं मया ख्याप्यं तवाद्य श्रृणु सत्तम ॥ ११ ॥

इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्महर्षिणाम् ।
शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्वं तत्कथयामि ते ॥ १२ ॥

नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
तवैव पूर्वः पूर्वेषामायोर्वंशधरः सुतः ॥ १३ ॥

सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमत्य च ।
इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४ ॥

त्वां चेदवध्यं दायादमतीव प्रियदर्शनम् ।
अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५ ॥

न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचित्प्रग्रहं गतः ।
गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६ ॥

नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।
गृहीतः कौरवश्रेष्ठ, वरदानमिदं मम ॥ १७ ॥

पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद्द्रुतम् ।
कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८ ॥

स मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः ।
मोक्षस्ते भविता राजन्, कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १९ ॥

ततोऽस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।
स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥ २० ॥

यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विभागवित् ।
स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदृषिः ॥ २१ ॥

गृहीतस्य त्वया राजन्, प्राणिनोऽपि बलीयसः ।
सत्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२ ॥

इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम् ।
मयि संजातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥ २३ ॥

सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।
सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालकाङ्क्षी महाद्युते ॥ २४ ॥

तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजङ्गमम् ।
न च कुप्ये महासर्प, न चात्मानं विगर्हये ॥ २५ ॥

यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।
आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ २६ ॥

दैवं पुरुषकारेण को वञ्चयितुमर्हति ।
दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥ २७ ॥

पश्य दैवोपघाताद्धि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
इमामवस्थां संप्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥ २८ ॥

किं तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं विनाशितम् ।
यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातॄन्राज्यपरिच्युतान् ॥ २९ ॥

हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससङ्कुलः ।
मां समुद्वीक्षमाणास्ते प्रपतिष्यन्ति विह्वलाः ॥ ३० ॥

विनष्टमथ मां श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ।
धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना ॥ ३१ ॥

अथवा नार्जुनो धीमान्विषादमुपयास्यति ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३२ ॥

समर्थः स महाबाहुरेकोऽपि सुमहाबलः ।
देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमञ्जसा ॥ ३३ ॥

किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्वृत्तदेविनम् ।
विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भमोहपरायणम् ॥ ३४ ॥

मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
यास्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ॥ ३५ ॥

तस्याः कथं त्वनाथाया मद्विनाशाद्भुजंगम ।
अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६ ॥

नकुलः सहदेवश्च यमौ च गुरुवर्तिनौ ।
मद्बाहुबलसंगुप्तौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥ ३७ ॥

भविष्यतो निरुत्साहौ भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
मद्विनाशात्परिद्यूनाविति मे वर्तते मतिः ॥ ३८ ॥

एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
भुजङ्गभोगसंरुद्धो नाशकच्च विचेष्टितुम् । ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्थचेतनः ।
अनिष्टदर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥ ४० ॥

दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
दीप्तायां दिशि वित्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ॥ ४१ ॥

एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका घोरदर्शना ।
रक्तं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमभासुरा ॥ ४२ ॥

प्रववौ चानिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।
अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ४३ ॥

पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहि याहीति शंसति ।
मुहुर्मुहुः स्फुरति च दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ४४ ॥

हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परिनृत्यति ।
सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५ ॥

धर्मराजोऽपि मेधावी मन्यमानो महद्भयम् ।
द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ ४६ ॥

शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् ।
स प्रतस्थे महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृपः ॥ ४७ ॥

द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयम् ।
नकुलं सहदेवं च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥ ४८ ॥

स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।
मृगयामास कौन्तेयो भीमसेनं महावने ॥ ४९ ॥

स प्राचीं दिशमास्थाय महतो गजयूथपान् ।
ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ॥ ५० ॥

ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणां शतानि च ।
पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविशन्नृपः ॥ ५१ ॥

धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थं वातरंहसः ।
ऊरुवातविनिर्भग्ना द्रुमा व्यावर्तिताः पथि ॥ ५२ ॥

स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।
रूक्षमारुतभूयिष्ठे निष्पत्रद्रुमसंकुले ॥ ५३ ॥

इरिणे निर्जले देशे कण्टाकिद्रुमसङ्कुले ।
अश्मस्थाणुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विषमोत्कटे ।
गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तदा ॥ ५४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगेन वेष्टितम् ।
दयितं भ्रातरं धीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

कुन्तीमातः, कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।
कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ २ ॥

स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।
कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादिविचेष्टितम् ॥ ३ ॥

भीम उवाच ॥

अयमार्य, महासत्वो भक्षार्थं मां गृहीतवान् ।
नहुषो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मुच्यतामयमायुष्मन् , भ्राता मेऽमितविक्रमः ।
वयमाहारमन्यं ते दास्यामः क्षुन्निवारणम् ॥ ५ ॥

सर्प उवाच ॥

आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो मुखागतः ।
गम्यतां नेह स्थातव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ॥ ६ ॥

व्रतमेतन्महाबाहो, विषयं मम यो व्रजेत् ।
स मे भक्षो भवेत्तात त्वं चापि विषये मम ॥ ७ ॥

चिरेणाद्य मयाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमपि काङ्क्षये ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।
सत्यं सर्प, वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥

किमर्थं च त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजङ्गम ।
किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिः स्यात्ते भुजङ्गम ॥ १० ॥
किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ।

सर्प उवाच ॥

नहुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानघ ।
प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ११ ॥

क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तोऽहं विक्रमेण च ॥ १२ ॥

तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।
सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिबिकां मम ॥ १३ ॥

ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमत्य ततो द्विजान् ।
इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते ॥ १४ ॥

न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदद्येति पाण्डव ।
तस्यैवानुग्रहाद्राजन्, अगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १५ ॥

षष्ठे काले मयाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यदपि कामये ॥ १६ ॥

प्रश्नानुच्चारितानद्य व्याहरिष्यसि चेन्मम ।
अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्रूहि सर्प, यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।
अपि चेच्छक्नुयां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजङ्गम ॥ १८ ॥

वेद्यं च ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेत्ति केवलम् ।
सर्पराज, ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १९ ॥

सर्प उवाच ॥

ब्राह्मणः को भवेद्राजन्, वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।
ब्रवीह्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं तपो घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र, स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ २१ ॥

वेद्यं सर्प, परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितम् ॥ २२ ॥

सर्प उवाच ॥

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव हि ।
शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ॥ २३ ॥

आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ।
वेद्यं यच्चात्र निर्दुःखमसुखं च नराधिप ॥ २४ ॥
ताभ्यां हीनं पदं चान्यन्नतदस्तीति लक्षये ।

युधिष्ठिर उवाच ॥

शूद्रे तु यद्भवेल्लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ २५ ॥

यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प व्रतं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
यत्रैतन्न भवेत्सर्प, तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २६ ॥

यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतीति च ।
ताभ्यां हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि ॥ २७ ॥

एवमेतन्मतं सर्प, ताभ्यां हीनं न विद्यते ।
यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २८ ॥

एवं वै सुखदुःखाभ्यां हीनं नास्ति पदं क्वचित् ।
एषा मम मतिः सर्प, यथा वा मन्यते भवान् ॥ २९ ॥

सर्प उवाच ॥

यदि ते वृत्ततो राजन्, ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।
वृथा जातिस्तदायुष्मन्, कृतिर्यावन्न विद्यते ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

जातिरत्र महासर्प, मनुष्यत्वे महामते ।
सङ्करात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येऽति मे मतिः ॥ ३१ ॥

सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः ।
तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ ३२ ॥

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ ३३ ॥

तावच्छूद्रसमो ह्येष यावद्वेदेन जायते ।
तस्मिन्नेवं मतिद्वैधे मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ३४ ॥

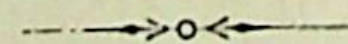
कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
सङ्करस्तत्र नागेन्द्र, बलवान्प्रसमीक्षितः ॥ ३५ ॥

यत्रेदानीं महासर्प, संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।
तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ३६ ॥

सर्प उवाच ॥

श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ३७ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्गतिरनुत्तमा ॥ १ ॥

सर्प उवाच ॥

पात्रे दत्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दानाद्वा सर्प, सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३ ॥

सर्प उवाच ॥

दानं च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ।
एषां कार्यगरीयस्त्वाद्दृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४ ॥

कस्माच्चिद्दानयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
एवमेव महेष्वास, प्रियवाक्यान्महीपते ॥ ५ ॥

अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ।
एवमेव भवेद्राजन्, कार्यापेक्षमनन्तरम् ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ, शुभा बुद्धिरियं तव ।
विदितं वेदितव्यं ते कस्मात्समनुपृच्छसि ॥ ७ ॥

सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।
एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ ८ ॥

सर्प उवाच ॥

सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम् ।
वर्तमानः सुखे सर्वो मुह्यतीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां नु संबाधयाम्यहम् ॥ १० ॥

कृतं कार्यं महाराज, त्वया मम परन्तप ।
क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥ ११ ॥

अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन्कञ्चिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ १३ ॥

चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टेर्बलं मम ॥ १४ ॥

ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिबिकां मम ।
स मामपनयो राजन्, भ्रंशयामास वै श्रियः ॥ १५ ॥

तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ।
अगस्त्येन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा ॥ १६ ॥

ततस्तस्माद्विमानाग्र्यात्प्रच्युतश्च्युतलक्षणः ।
प्रपतन्बुबुधे त्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ १७ ॥

अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
प्रमादात्संप्रमूढस्य भगवन्, क्षन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ १९ ॥

अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ।
फले क्षीणे महाराज, फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ २० ॥

ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ २१ ॥

सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्मनित्यता ।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ २२ ॥

अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबलः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज, गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्युक्त्वाजगरं देहं मुक्त्वा स नहुषो नृपः ।
दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ २४ ॥

युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ।
धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरागमत् ॥ २५ ॥

ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २६ ॥

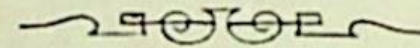
तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ये त्रयः ।
आसन्सुव्रीडिता राजन्, द्रौपदी च यशस्विनी ॥ २७ ॥

ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
मैवमित्यब्रुवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ २८ ॥

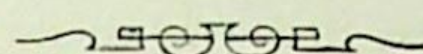
पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
हर्षमाहारयांचक्रुर्विजहुश्च मुदा युताः ॥ २९ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति श्रीमहाभारते वनपर्वणि अजगरपर्वणि भीममोचने
१७८—१८१ अध्यायाः ।

॥ चक्षुस्तीर्थवर्णनम् ॥

चक्षुस्तीर्थमिति ख्यातं रूपसौभाग्यदायकम् ।
यत्र योगेश्वरो देवो गौतम्या दक्षिणे तटे ॥ १ ॥

पुरं भौवनमाख्यातं गिरिमूर्ध्न्यभिधीयते ।
यत्रासौ भौवनो राजा क्षत्रधर्मपरायणः ॥ २ ॥

तस्मिन्पुरवरे कश्चिद्ब्राह्मणो वृद्धकौशिकः ।
तत्पुत्रो गौतम इति ख्यातो वेदविदुत्तमः ॥ ३ ॥

तस्य मातुर्मनोदोषाद्विपरीतोऽभवद्विजः ।
सखा तस्य वणिक्कश्चिन्मणिकुण्डल उच्यते ॥ ४ ॥

तेन सख्यं द्विजस्यासीद्विषमं द्विजवैश्ययोः ।
श्रीमद्दरिद्रयोर्नित्यं परस्परहितैषिणोः ॥ ५ ॥

कदाचिद्गौतमो वैश्यं वित्तेशं मणिकुण्डलम् ।
प्राहेदं वचनं प्रीत्या रहः स्थित्वा पुनः पुनः ॥ ६ ॥

गौतम उवाच ॥

गच्छामो धनमादातुं पर्वतानुदधीनपि ।
यौवनं तद्वृथा ज्ञेयं विना सौख्यानुकूल्यतः ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

कुण्डलो द्विजमाहेदं मत्पित्रोपार्जितं धनम् ।
बह्वस्ति किं धनेनाद्य करिष्ये द्विजसत्तम ॥ ८ ॥

गौतम उवाच ॥

धर्मार्थज्ञानकामानां को नु तृप्तः प्रशस्यते ।
उत्कर्षप्राप्तिरेवैषां सखे, श्लाघ्या शरीरिणाम् ॥ ९ ॥

स्वेनैव व्यवसायेन धन्या जीवन्ति जन्तवः ।
परदत्तार्थसन्तुष्टाः कष्टजीविन एव ते ॥ १० ॥

स पुत्रः शस्यते लोके पितृभिश्चाभिनन्द्यते ।
यः पैत्र्यमभिलिप्सेत न वाचापि तु कुण्डल ॥ ११ ॥

स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽर्थानर्जयते सुतः ।
स कृतार्थो भवेल्लोके पैत्र्यं वित्तं न तु स्पृशेत् ॥ १२ ॥

स्वयमार्ज्य सुतो वित्तं पित्रे दास्यति बन्धवे ।
तं तु पुत्रं विजानीयादितरो योनिकीटकः ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु तद्वाक्यं ब्राह्मणस्याभिलाषिणः ।
तथेति मत्वा तद्वाक्यं रत्नान्यादाय सत्वरः ॥ १४ ॥

आत्मकीयानि वित्तानि गौतमाय न्यवेदयत् ।
धनेनैतेन देशांश्च परिभ्रम्य यथासुखम् ॥ १५ ॥

धनान्यादाय वित्तानि पुनरेष्यामहे गृहम् ।
सत्यमेव वणिग्वक्ति स तु विप्रः प्रतारकः ॥ १६ ॥

पापात्मा पापचित्तं च न बुबोध वणिग्द्विजम् ।
तौ परस्परमामन्त्र्य मातापित्रोरजानतोः ॥ १७ ॥

देशाद्देशान्तरं यातौ धनार्थं तौ वणिग्द्विजौ ।
वणिग्घस्तास्थितं वित्तं ब्राह्मणो हर्तुमिच्छति ॥ १८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

येन केनाप्युपायेन तद्धनं हि समाहरे ।
अहो पृथिव्यां रम्याणि नगराणि सहस्रशः ॥ १९ ॥

इष्टप्रदात्र्यः कामस्य देवता इव योषितः ।
मनोहरास्तत्र तत्र सन्ति किं क्रियते मया ॥ २० ॥

धनमाहृत्य यत्नेन योषिद्भ्यो यदि दास्यते ।
भुज्यन्ते तास्ततो नित्यं सफलं जीवितं हि तत् ॥ २१ ॥

नृत्तगीतरतो नित्यं पण्यस्त्रीभिरलङ्कृतः ।
भोक्ष्ये कथं तु तद्वित्तं वैश्यान्मद्धस्तमागतम् ॥ २२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एवं चिन्तयमानोऽसौ गौतमः प्रहसन्निव ।
मणिकुण्डलमाहेदमधर्मादेव जन्तवः ॥ २३ ॥

वृद्धिं सुखमभीष्टानि प्राप्नुवन्ति न संशयः ।
धर्मिष्ठाः प्राणिनो लोके दृश्यन्ते दुःखभागिनः ॥ २४ ॥

तस्माद्धर्मेण किं तेन दुःखैकफलहेतुना ।
नेत्युवाच ततो वैश्यः सुखं धर्मे प्रतिष्ठितम् ॥ २५ ॥

पापे दुःखं भयं शोको दारिद्र्यं क्लेश एव च ।
यतो धर्मस्ततो मुक्तिः स्वधर्मः किं विनश्यति ॥ २६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एवं विवदतोस्तत्र संपरायस्तयोरभूत् ।
यस्य पक्षो भवेज्ज्यायान्स परार्थमवाप्नुयात् ॥ २७ ॥

पृच्छावः कस्य प्राबल्यं धर्मिणो वाप्यधर्मिणः ।
वेदात्तु लौकिकं ज्येष्ठं लोके धर्मात्सुखं भवेत् ॥ २८ ॥

एवं विवदमानौ तावूचतुः सकलाञ्जनान् ।
धर्मस्य वाप्यधर्मस्य प्राबल्यमनयोर्भुवि ॥ २९ ॥

तद्वदन्तु यथावृत्तमेवमूचतुरोजसा ।
एवं तत्रोचिरे केचिद्ये धर्मेणानुवर्तिनः ॥ ३० ॥

तैर्दुःखान्यनुभूयन्ते पापिष्ठाः सुखिनो जनाः ।
संपराये धनं सर्वं जितं विप्रे न्यवेदयत् ॥ ३१ ॥

मणिमान्धर्मविच्छ्रेष्ठः पुनर्धर्मं प्रशंसति ।
मणिमन्तं द्विजः प्राह किं धर्ममनुशंससि ॥ ३२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

तथेति चेत्याह वैश्यो ब्राह्मणः पुनरब्रवीत् ।

ब्राह्मण उवाच ॥

जितं मया धनं वैश्य, निर्लज्जः किं नु भाषसे ॥ ३३ ॥
मयैव विजितो धर्मो यथेष्टचरणात्मना ।

ब्रह्मोवाच ॥

तद्ब्राह्मणवचः श्रुत्वा वैश्यः सस्मित ऊचिवान् ॥ ३४ ॥

वैश्य उवाच ॥

पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु ।
तथैव तान्सखे, मन्ये येषां धर्मो न विद्यते ॥ ३५ ॥

चतुर्णां पुरुषार्थानां धर्मः प्रथममुच्यते ।
पश्चादर्थश्च कामश्च स्वधर्मे मयि तिष्ठति ।
कथं ब्रूषे द्विजश्रेष्ठ, मया विजितमित्यदः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

द्विजो वैश्यं पुनः प्राह हस्ताभ्यां नीयतां पणः ।
तथेति मन्यते वैश्यस्तौ गत्वा पुनरूचतुः ॥ ३७ ॥

पूर्ववल्लौकिकान्गत्वा जितमित्यब्रवीद्विजः ।
करौ छित्वा ततः प्राह कथं धर्मं तु मन्यसे ।
आक्षिप्तो ब्राह्मणेनैवं वैश्यो वचनमब्रवीत् ॥ ३८ ॥

वैश्य उवाच ॥

धर्ममेव परं मन्ये प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
माता पिता सुहृद्बन्धुर्धर्म एव शरीरिणाम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एवं विवदमानौ तावर्थवान्ब्राह्मणोऽभवत् ।
विमुक्तो वैश्यकस्तत्र बाहुभ्यां च धनेन च ॥ ४० ॥

एवं भ्रमन्तौ संप्राप्तौ गङ्गां योगेश्वरं हरिम् ।
यदृच्छया मुनिश्रेष्ठ, मिथस्तावूचतुः पुनः ॥ ४१ ॥

वैश्यो गङ्गां तु योगेशं धर्ममेव प्रशंसति ।
अतिकोपाद्विजो वैश्यमाक्षिपन्पुनरब्रवीत् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

गतं धनं करौ छिन्नाववशिष्टोऽसुभिर्भवान् ।
त्वमन्यथा यदि ब्रूषे आहरिष्येऽसिना शिरः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

विहस्य पुनराहेदं वैश्यो गौतममञ्जसा ॥ ४४ ॥

वैश्य उवाच ॥

धर्ममेव परं मन्यै यथेच्छसि तथा कुरु ।
ब्राह्मणांश्च गुरून्देवान्वेदान्धर्मं जनार्दनम् ॥ ४५ ॥

यस्तु निन्दयते पापो नासौ स्पृश्योऽथ पापकृत् ।
उपेक्षणीयो दुर्वृत्तः पापात्मा धर्मदूषकः ॥ ४६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

ततः प्राह स कोपेन धर्मं यद्यनुशंससि ।
आवयोः प्राणयोरत्र पणः स्यादिति वै मुने ॥ ४७ ॥

एवमुक्ते गौतमेन तथेत्याह वणिक्तदा ।
पुनरप्यूचतुरुभौ लोकाँल्लोकास्तथोचिरे ॥ ४८ ॥

योगेश्वरस्य पुरतो गौतम्या दक्षिणे तटे ।
तं निपात्य विशं विप्रश्चक्षुरुत्पाट्य चाब्रवीत् ॥ ४९ ॥

विप्र उचाच ॥

गतोऽसीमां दशां वैश्य, नित्यं धर्मप्रशंसया ।
गतं धनं गतं चक्षुश्छेदितौ करपल्लवौ ।
पृष्टोऽसि मित्र, गच्छामि मैवं ब्रूयाः कथान्तरे ॥ ५० ॥

ब्रह्मोवाच ॥

तस्मिन्प्रयाते विप्रेऽसौ चिन्तयामास वै वणिक् ।
हा कष्टं मे किमभवद्धर्मैकमनसो हरे ॥ ५१ ॥

स कुण्डलो वणिक्छ्रेष्ठो निर्धनो गतबाहुकः ।
गतनेत्रः शुचं प्राप्तो धर्ममेवानुसंस्मरन् ॥ ५२ ॥

एवं बहुविधां चिन्तां कुर्वन्नास्ते महीतले ।
निश्चेष्टोऽथ निरुत्साहः पतितः शोकसागरे ॥ ५३ ॥

दिनावसाने शर्वर्यामुदिते चन्द्रमण्डले ।
एकादश्यां शुक्लपक्षे तत्रायाति विभीषणः ॥ ५४ ॥

स तु योगेश्वरं देवं पूजयित्वा यथाविधि ।
स्नात्वा तु गौतमीं गङ्गां सपुत्रो राक्षसैर्वृतः ॥ ५५ ॥

विभीषणस्य हि सुतो विभीषण इवापरः ।
वैभीषणिरिति ख्यातस्तमपश्यदुवाच च ॥ ५६ ॥

वैश्यस्य वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं स धर्मवित् ।
पित्रे निवेदयामास लङ्केशाय महात्मने ।
स तु लङ्केश्वरः प्राह पुत्रं प्रीत्या गुणाकरम् ॥ ५७ ॥

विभीषण उवाच ॥

श्रीमान्रामो मम गुरुस्तस्य मान्यः सखा मम ।
हनुमानिति विख्यातस्तेनानीतो गिरिर्महान् ॥ ५८ ॥

पुरा कार्यान्तरे प्राप्ते सर्वौषध्याश्रयोऽचलः ।
जाते कार्ये तमादाय हिमवन्तमथागमत् ॥ ५९ ॥

विशल्यकरणी चेति मृतसंजीविनीति वा ।
तदानीय महाबुद्धी रामायाक्लिष्टकर्मणे ॥ ६० ॥

निवेदयित्वा तत्साध्यं तस्मिन्वृत्ते समागतः ।
पुनर्गिरिं समादाय अगच्छद्देवपर्वतम् ॥ ६१ ॥

तमानीयास्य हृदये निवेशय हरिं स्मरन् ।
ततः प्राप्स्यत्ययं सर्वमपेक्षितमुदारधीः ॥ ६२ ॥

गच्छतस्तस्य वेगेन विशल्यकरणी पुनः ।
अपतद्गौतमीतीरे यत्र योगेश्वरो हरिः ॥ ६३ ॥

वैभीषणिरुवाच ॥

तामोषधीं मम पितः, दर्शयाशु विलम्ब मा ।
परार्तिशमनादन्यच्छ्रेयो न भुवनत्रये ॥ ६४ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

विभीषणस्तथेत्युक्त्वा तां पुत्रस्याप्यदर्शयत् ।
इषेत्वेत्यस्य वृक्षस्य शाखां चिच्छेद तत्सुतः ॥ ६५ ॥

वैश्यस्यापि च वै प्रीत्या सन्तः परहिते रताः ।

विभीषण उवाच ॥

यत्रापतन्नगे चास्मिन्स वृक्षस्तु प्रतापवान् ॥ ६६ ॥

तस्य शाखां समादाय हृदयेऽस्य निवेशय ।
तत्स्पृष्टमात्र एवासौ स्वकं रूपमवाप्नुयात् ॥ ६७ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्यं वैभीषणिरुदारधीः ।
तथा चकार वै सम्यक्काष्ठखण्डं न्यवेशयत् ॥ ६८ ॥

हृदये स तु वैश्योऽपि सचक्षुः सकरोऽभवत् ।
मणिमन्त्रौषधीनां हि वीर्यं कोऽपि न बुध्यते ॥ ६९ ॥

तदेव काष्ठमादाय धर्ममेवानुसंस्मरन् ।
स्नात्वा तु गौतमीं गङ्गां तथा योगेश्वरं हरिम् ॥ ७० ॥

नमस्कृत्य पुनरगात्काष्ठखण्डेन वैश्यकः ।
परिभ्रमन्नृपपुरं महापुरमिति श्रुतम् ॥ ७१ ॥

महाराज इति ख्यातस्तत्र राजा महाबलः ।
तस्य नास्ति सुतः कश्चित्पुत्रिका नष्टलोचना ॥ ७२ ॥

सैव तस्य सुता पुत्रस्तस्यापि व्रतमीदृशम् ।
देवो वा दानवो वापि ब्राह्मणः क्षत्रियो भवेत् ॥ ७३ ॥

वैश्यो वा शूद्रयोनिर्वा सुगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
तस्मै देया इयं पुत्री यो नेत्रे आहरिष्यति ॥ ७४ ॥

राज्येन सह देयेयमिति राजा ह्यघोषयत् ।
अहर्निशमसौ वैश्यः श्रुत्वा घोषमथाब्रवीत् ॥ ७५ ॥

वैश्य उवाच ॥

अहं नेत्रे आहरिष्ये राजपुत्र्या असंशयम् ।

ब्रह्मोवाच ॥

तं वैश्यं तरसादाय महाराज्ञे न्यवेदयत् ॥ ७६ ॥

तत्काष्ठस्पर्शमात्रेण सनेत्राभून्नृपात्मजा ।
ततः सविस्मयो राजा को भवानिति चाब्रवीत् ॥ ७७ ॥

वैश्यो राज्ञे यथावृत्तं न्यवेदयदशेषतः ।

वैश्य उवाच ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन धर्मस्य तपसस्तथा ॥ ७८ ॥

दानप्रभावाद्यज्ञैश्च विविधैर्भूरिदक्षिणैः ।
दिव्यौषधिप्रभावेन मम सामर्थ्यमीदृशम् ॥ ७९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एतद्वैश्यवचः श्रुत्वा विस्मितोऽभून्महीपतिः ।

राजोवाच ॥

अहो महानुभावोऽयं प्रायो वृन्दारको भवेत् ॥ ८० ॥
अन्यथैतादृगन्यस्य सामर्थ्यं दृश्यते कथम् ।
तस्मादस्मै तु तां कन्यां प्रदास्ये राज्यपूर्विकाम् ॥ ८१ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

इति सङ्कल्प्य मनसि कन्यां राज्यं च दत्तवान् ।
विहारार्थं गतः स्वैरं परं खेदमुपागतः ॥ ८२ ॥

न मित्रेण विना राज्यं न मित्रेण विना सुखम् ।
तमेव सततं विप्रं चिन्तयन्वैश्यनन्दनः ॥ ८३ ॥

एतदेव सुजातानां लक्षणं भुवि देहिनां ।
कृपार्द्रं यन्मनो नित्यं तेषामप्यहितेषु हि ॥ ८४ ॥

महानृपो वनं प्रायात्स राजा मणिकुण्डलः ।
तस्मिञ्छासति राज्यं तु कदाचिद्गौतमं द्विजम् ॥ ८५ ॥

हृतस्वं द्यूतकैः पापैरपश्यन्मणिकुण्डलः ।
तमादाय द्विजं मित्रं पूजयामास धर्मवित् ॥ ८६ ॥

धर्माणां तु प्रभावं तं तस्मै सम्यङ्न्यवेदयत् ।
स्नपयामास गङ्गायां तं सर्वाघनिवृत्तये ॥ ८७ ॥

तेन विप्रेण सर्वैस्तैः स्वकीयैर्गोत्रजैर्वृतः ।
वैश्यः स्वदेशसंभूतैर्ब्राह्मणस्य तु बान्धवैः ॥ ८८ ॥

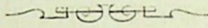
वृद्धकौशिकमुख्यैश्च तस्मिन्योगेश्वरान्तिके ।
यज्ञानिष्ट्वा सुरान्पूज्य ततः स्वर्गमुपेयिवान् ॥ ८९ ॥

ततः प्रभृति तत्तीर्थं मृतसंजीवनं विदुः ।
चक्षुस्तीर्थं सयोगेशं स्मरणादपि पुण्यदम् ।
मनःप्रसादजननं सर्वदुर्भावनाशनम् ॥ ९० ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे तीर्थमाहात्म्ये
चक्षुस्तीर्थादिवर्णनं नाम
सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

———

॥ अरुणसुतसत्यव्रतचरित्रम् ॥

अरुणस्य सुतः श्रीमान्सत्यव्रत इति स्मृतः ।
सोऽभूदिच्छाचरः कामी मन्दात्मा ह्यतिलोलुपः ॥ १ ॥

स पापात्मा विप्रभार्यां हृतवान्काममोहितः ।
विवाहे तस्य विघ्नं स चकार नृपतेः सुतः ॥ २ ॥

मिलिता ब्राह्मणास्तत्र राजानमरुणं नृप ।
ऊचुर्भृशं सुदुःखार्ता हा हताः स्मेति चासकृत् ॥ ३ ॥

पप्रच्छ राजा तान्विप्रान्दुःखितान्पुरवासिनः ।
किं कृतं मम पुत्रेण भवतामशुभं द्विजाः ॥ ४ ॥

तं निशम्य द्विजा वाक्यं राज्ञो विनयपूर्वकम् ।
तदोचुस्त्वरुणं विप्राः कृताशीर्वचना भृशम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः ॥

राजन्, तव सुतेनाद्य विवाहेऽपहृता किल ।
विवाहिता विप्रकन्या बलेन बलिनां वर ॥ ६ ॥

व्यास उवाच ॥

श्रुत्वा तेषां वचस्तथ्यं राजा परमधार्मिकः ।
पुत्रमाह वृथा नाम कृतं ते दुष्टकर्मणा ॥ ७ ॥

गच्छ दूरं सुमन्दात्मन्दुराचार, गृहान्मम ।
न स्थातव्यं त्वया पाप विषये मम सर्वथा ॥ ८ ॥

कुपितं पितरं प्राह क्व गच्छामीति वै मुहुः ।
अरुणस्तमथोवाच श्वपाकैः सह वर्तय ॥ ९ ॥

श्वपचस्य कृतं कर्म द्विजदारापहारणम् ।
तस्मात्तैः सह संसर्गं कृत्वा तिष्ठ यथासुखम् ॥ १० ॥

नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वया च कुलपांसन ।
यथेष्टं व्रज दुष्टात्मन् , कीर्तिनाशः कृतस्त्वया ॥ ११ ॥

स निशम्य पितुर्वाक्यं कुपितस्य महात्मनः ।
निश्चक्राम पुरात्तस्मात्तरसा श्वपचान्ययौ ॥ १२ ॥

सत्यव्रतस्तदा तत्र श्वपाकैः सह वर्तते ।
धनुर्बाणधरः श्रीमान्कवची करुणालयः ॥ १३ ॥

यदा निष्कासितः पित्रा कुपितेन महात्मना ।
गुरुणाथ वसिष्ठेन प्रेरितोऽसौ महीपतिः ॥ १४ ॥

तस्मात्सत्यव्रतस्तस्मिन्बभूव क्रोधसंयुतः ।
वसिष्ठे धर्मशास्त्रज्ञे निवारणपराङ्मुखे ॥ १५ ॥

केनचित्कारणेनाथ पिता तस्य महीपतिः ।
पुत्रार्थेऽसौ तपस्तप्तुं पुरं त्यक्त्वा वनं गतः ॥ १६ ॥

न ववर्ष तदा तस्मिन्विषये पाकशासनः ।
समा द्वादश राजेन्द्र, तेनाधर्मेण सर्वथा ॥ १७ ॥

विश्वामित्रस्तदा दारांस्तस्मिंस्तु विषये नृप ।
संन्यस्य कौशिकीतीरे चचार विपुलं तपः ॥ १८ ॥

कातरा तत्र सञ्जाता भार्या वै कौशिकस्य ह ।
कुटुम्बभरणार्थाय दुःखिता वरवर्णिनी ॥ १९ ॥

बालकान्क्षुधयाक्रान्तान्तुदतः पश्यती भृशम् ।
याचमानांश्च नीवारान्कष्टमाप पतिव्रता ॥ २० ॥

चिन्तयामास दुःखार्ता तोकान्वीक्ष्य क्षुधातुरान् ।
नृपो नास्ति पुरे ह्यद्य कं याचे वा करोमि किम् ॥ २१ ॥

न मे त्रातास्ति पुत्राणां पतिर्मे नास्ति सन्निधौ ।
रुदन्ति बालकाः कामं धिङ्मे जीवनमद्य वै ॥ २२ ॥

धनहीनां च मां त्यक्त्वा तपस्तप्तुं गतः पतिः ।
न जानाति समर्थोऽपि दुःखितां धनवर्जिताम् ॥ २३ ॥

बालानां भरणं केन करोमि पतिना विना ।
मरिष्यन्ति सुताः सर्वे क्षुधया पीडिता भृशम् ॥ २४ ॥

एकं सुतं तु विक्रीय द्रव्येण कियता पुनः ।
पालयामि सुतानन्यानेष मे विहितो विधिः ॥ २५ ॥

सर्वेषां मारणं नाद्य युक्तं मम विपर्यये ।
कालस्य कलना याहं विक्रीणामि तथात्मजम् ॥ २६ ॥

हृदयं कठिनं कृत्वा सञ्चिन्त्य मनसा सती ।
सा दर्भरज्ज्वा बध्वाथ गले पुत्रं विनिर्गता ॥ २७ ॥

मुनिपत्नी गले बध्वा मध्यमं पुत्रमौरसम् ।
शेषस्य भरणार्थाय गृहीत्वा चलिता गृहान् ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा सत्यव्रतेनार्ता तापसी शोकसंयुता ।
पप्रच्छ नृपतिस्तां तु किं चिकीर्षसि शोभने ॥ २९ ॥

रुदन्तं बालकं कण्ठे बध्वा नयसि काधुना ।
किमर्थं चारुसर्वाङ्गि, सत्यं ब्रूहि ममाग्रतः ॥ ३० ॥

ऋषिपत्नी उवाच ॥

विश्वामित्रस्य भार्याहं पुत्रोऽयं मे नृपात्मज ।
विक्रेतुमौरसं कामं गमिष्ये विषमे सुतम् ॥ ३१ ॥

अन्नं नास्ति पतिर्मुक्त्वा गतस्तप्तुं नृपः क्वचित् ।
विक्रीणामि क्षुधार्तैनं शेषस्य भरणाय वै ॥ ३२ ॥

राजोवाच ॥

पतिव्रते, रक्ष पुत्रं दास्यामि भरणं तव ।
तावदेव पतिस्तेऽत्र वनाच्चैवागमिष्यति ॥ ३३ ॥

वृक्षे तवाश्रमाभ्याशे भक्ष्यं किञ्चिन्निरन्तरम् ।
बन्धयित्वा गमिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ३४ ॥

इत्युक्ता सा तदा तेन राज्ञा कौशिककामिनी ।
विबन्धं तनयं कृत्वा जगामाश्रममण्डलम् ॥ ३५ ॥

सोऽभवद्गालवो नाम गलबन्धान्महातपाः ।
सा तु स्वस्याश्रमे गत्वा मुमोद बालकैर्वृता ॥ ३६ ॥

सत्यव्रतस्तु भक्त्या च कृपया च परिप्लुतः ।
विश्वामित्रस्य च मुनेः कलत्रं तद्बभार ह ॥ ३७ ॥

वने स्थितान्मृगान्हत्वा वराहान्महिषांस्तथा ।
विश्वामित्रवनाभ्याशे मांसं वृक्षे बबन्ध ह ॥ ३८ ॥

ऋषिपत्नी गृहीत्वा तन्मांसं पुत्रानदात्ततः ।
निर्वृतिं परमां प्राप प्राप्य भक्ष्यमनुत्तमम् ॥ ३९ ॥

अयोध्यां चैव राज्यं च तथैवान्तःपुरं मुनिः ।
गते तप्तुं नृपे तस्मिन्वसिष्ठः पर्यरक्षत ॥ ४० ॥

सत्यव्रतोऽपि धर्मात्मा ह्यतिष्ठन्नगराद्बहिः ।
पितुराज्ञां समास्थाय पशुन्नत्रतवान्वने ॥ ४१ ॥

सत्यव्रतो ह्यकस्माच्च कस्यचित्कारणान्नृपः ।
वसिष्ठे चाधिकं मन्युं धारयामास नित्यदा ॥ ४२ ॥

त्यज्यमानं वने पित्रा धर्मिष्ठं च प्रियं सुतम् ।
न वारयामास मुनिर्वसिष्ठः कारणेन ह ॥ ४३ ॥

पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ।
जानन्नपि स धर्मात्मा विप्रदारपरिग्रहे ॥ ४४ ॥

कस्मिंश्चिद्दिवसेऽरण्ये मृगाभावे महीपतिः ।
वसिष्ठस्य च गां दोग्ध्रीमपश्यद्वनमध्यगाम् ॥ ४५ ॥

तां जघान क्षुधार्तस्तु क्रोधान्मोहाच्च दस्युवत् ।
वृक्षे बबन्ध तन्मांसं नीत्वा स्वयमभक्षयत् ॥ ४६ ॥

ऋषिपत्नी सुतान्सर्वान्भोजयामास तत्तदा ।
शङ्कमाना मृगस्येति न गोरिति च सुव्रत ॥ ४७ ॥

वसिष्ठस्तु हतां दोग्ध्रीं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तमब्रवीत् ।
दुरात्मन्, किं कृतं पापं धेनुघातात्पिशाचवत् ॥ ४८ ॥

एवं ते शङ्कवः क्रूराः पतन्तु त्वरितास्त्रयः ।
गोवधाद्दारहरणात्पितुः क्रोधात्तथा भृशम् ॥ ४९ ॥

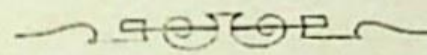
त्रिशङ्कुरिति नाम्ना वै भुवि ख्यातो भविष्यति ।
पिशाचरूपमात्मानं दर्शयन्सर्वदेहिनाम् ॥ ५० ॥

व्यास उवाच ॥

एवं शप्तो वसिष्ठेन तदा सत्यव्रतो नृपः ।
चचार च तपस्तीव्रं तस्मिन्नेवाश्रमे स्थितः ॥ ५१ ॥

कस्माच्चिन्मुनिपुत्रात्तु प्राप्य मन्त्रमनुत्तमम् ।
ध्यायन्भगवतीं देवीं प्रकृतिं परमां शिवाम् ॥ ५२ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

जनमेजय उवाच ॥

वसिष्ठेन च शप्तोऽसौ त्रिशङ्कुर्नृपतेः सुतः ।
कथं शापाद्विनिर्मुक्तस्तन्मे ब्रूहि महामते ॥ १ ॥

व्यास उवाच ॥

सत्यव्रतस्तथा शप्तः पिशाचत्वमवाप्तवान् ।
तस्मिन्नेवाश्रमे तस्थौ देवीभक्तिपरायणः ॥ २ ॥

कदाचिन्नृपतिस्तत्र जप्त्वा मन्त्रं नवाक्षरम् ।
होमार्थं ब्राह्मणान्गत्वा प्रणम्योवाच भक्तितः ॥ ३ ॥

भूमिदेवाः, शृणुध्वं वै वचनं प्रणतस्य मे ।
ऋत्विजो मम सर्वेऽत्र भवन्तः प्रभवन्तु ह ॥ ४ ॥

जपस्य च दशांशेन होमः कार्यो विधानतः ।
भवद्भिः कार्यसिद्ध्यर्थं वेदविद्भिः कृपापरैः ॥ ५ ॥

सत्यव्रतोऽहं नृपतेः पुत्रो ब्रह्मविदां वरः ।
कार्यं मम विधातव्यं सर्वदा सुखहेतवे ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणास्तत्र तमूचुर्नृपतेः सुतम् ।
शप्तस्त्वं गुरुणा प्राप्तं पिशाचत्वं त्वयाधुना ॥ ७ ॥

न यागार्होऽसि तस्मात्त्वं वेदेष्वनाधिकारतः ।
पिशाचत्वमनुप्राप्तं सर्वलोकेषु गर्हितम् ॥ ८ ॥

व्यास उवाच ॥

तन्निशम्य वचस्तेषां राजा दुःखमवाप ह ।
धिग्जीवितमिदं मेऽद्य किं करोमि वने स्थितः ॥ ९ ॥

पित्रा चाहं परित्यक्तः शप्तश्च गुरुणा भृशम् ।
राज्याद्भ्रष्टः पिशाचत्वमनुप्राप्तः करोमि किम् ॥ १० ॥

तदा पृथुतरां कृत्वा चितां काष्ठैर्नृपात्मजः ।
सस्मार चण्डिकां देवीं प्रवेशमनुचिन्तयन् ॥ ११ ॥

स्मृत्वा देवीं महामायां चितां प्रज्वलितां पुनः ।
कृत्वा स्नात्वा प्रवेशार्थं स्थितः प्राञ्जलिरग्रतः ॥ १२ ॥

ज्ञात्वा भगवती तं तु मर्तुकामं महीपतिम् ।
आजगाम तदाकाशे प्रत्यक्षं तस्य चाग्रतः ॥ १३ ॥

दत्वाथ दर्शनं देवी तमुवाच नृपात्मजम् ।
सिंहारूढा महाराज, मेघगम्भीरया गिरा ॥ १४ ॥

किं ते व्यवसितं साधो हुताशे मा तनुं त्यज ।
स्थिरो भव महाभाग पिता ते जरसान्वितः ॥ १५ ॥

राज्यं दत्वा वने तुभ्यं गन्तास्ति तपसे किल ।
विषादं त्यज हे वीर परश्वोऽहनि भूपते ॥ १६ ॥

नेतुं त्वामागमिष्यन्ति सचिवाश्च पितुस्तव ।
मत्प्रसादात्पिता च त्वामभिषिच्य नृपासने ॥ १७ ॥

जित्वा कामं ब्रह्मलोकं गमिष्यत्येष निश्चयः ।
इत्युक्त्वा तं तदा देवी तत्रैवान्तरधीयत ॥ १८ ॥

राजपुत्रो विरमितो मरणात्पावकात्ततः ।
अयोध्यायां तथागत्य नारदेन महात्मना ॥ १९ ॥

वृत्तान्तः कथितः सर्वो राज्ञे सत्वरमादितः ।
श्रुत्वा राजाथ पुत्रस्य तं तथा मरणोद्यमम् ॥ २० ॥

खेदमायाति मनसा शुशोच बहुधा नृपः ।
सचिवानाह धर्मात्मा पुत्रशोकपरिप्लुतः ॥ २१ ॥

ज्ञातं भवद्भिरत्युग्रं पुत्रस्य मम चेष्टितम् ।
त्यक्तो मया वने धीमान्पुत्रः सत्यव्रतो मम ॥ २२ ॥

आज्ञयासौ गतः सद्यो राज्यार्हः परमार्थवित् ।
स्थितस्तत्रैव विज्ञाने धनहीनक्षमान्वितः ॥ २३ ॥

वसिष्ठेन तथा शप्तः पिशाचसदृशः कृतः ।
सोऽद्य दुःखेन सन्तप्तः प्रवेष्टुं च हुताशनम् ॥ २४ ॥

उद्यतः श्रीमहादेव्या निषिद्धः संस्थितः पुनः ।
तस्माद्गच्छन्तु तं शीघ्रं ज्येष्ठपुत्रं महाबलम् ॥ २५ ॥

आश्वास्य वचनैरत्र तरसैवानयन्त्विह ।
अभिषिच्य सुतं राज्ये औरसं पालनक्षमम् ॥ २६ ॥

वनं यास्यामि शान्तोऽहं तपसे कृतनिश्चयः ।
इत्युक्त्वा मन्त्रिणः सर्वान्प्रेषयामास पार्थिवः ॥ २७ ॥

तस्यैवानयनार्थं हि प्रीतिप्रवणमानसः ।
ते गत्वा तं समाश्वास्य मन्त्रिणः पार्थिवात्मजम् ॥ २८ ॥

अयोध्यायां महात्मानं मानपूर्वं समानयन् ।
दृष्ट्वा सत्यव्रतं राजा दुर्बलम् मलिनाम्बरम् ॥ २९ ॥

जटाजूटधरं क्रूरं चिन्तातुरमचिन्तयत् ।
किं कृतं निष्ठुरं कर्म मया पुत्रो विवासितः ॥ ३० ॥

राज्यार्हश्चातिमेधावी जानता धर्मनिश्चयम् ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा तमालिङ्ग्य महीपतिः ॥ ३१ ॥

आसने स्वसमीपस्थे समाश्वास्योपवेशयत् ।
उपविष्टं सुतं राजा प्रेमपूर्वमुवाच ह ॥ ३२ ॥

प्रेमगद्गदया वाचा नीतिशास्त्रविशारदः ।

राजोवाच ॥

पुत्र, धर्मे मतिः कार्या माननीया मुखोद्भवाः ॥ ३३ ॥

न्यायागतं धनं ग्राह्यं रक्षणीयाः सदा प्रजाः ।
नासत्यं क्वापि वक्तव्यं नामार्गे गमनं क्वचित् ॥३४ ॥

कर्तव्या पूजनीयानां पूजा चैव तपस्विना ।
हन्तव्या दस्यवः क्रूरा इन्द्रियाणां तथा जयः ॥ ३५ ॥

कर्तव्यः कार्यसिद्ध्यर्थं राज्ञा पुत्र, सदैव हि ।
मन्त्रस्तु सर्वधा गोप्यः कर्तव्यः सचिवैः सह ॥ ३६ ॥

नोपेक्ष्योऽल्पोऽपि कृतिना रिपुः सर्वात्मना सुत ।
न विश्वसेत्परासक्तं सचिवं च तथानतम् ॥ ३७ ॥

चाराः सर्वत्र योक्तव्याः शत्रुमित्रेषु सर्वधा ।
धर्मे मतिः सदा कार्या दानं दद्याच्च नित्यशः ॥ ३८ ॥

शुष्कवादो न कर्तव्यो दुष्टसङ्गं च वर्जयेत् ।
यष्टव्या विविधा यज्ञाः पूजनीया महर्षयः ॥ ३९ ॥

न विश्वसेत्प्रियं क्वापि स्त्रैणं द्यूतपरं परम् ।
अत्यादरो न कर्तव्यो मृगयायां कदाचन ॥ ४० ॥

द्यूते मद्ये तथा गेये नूनं वारवधूषु च ।
स्वयं तद्विमुखो भूयात्प्रजास्तेभ्यश्च रक्षयेत् ॥ ४१ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते कर्तव्यमुत्थानं सर्वथा सदा ।
स्नानादिकं सर्वविधिं विधाय विधिवद्यथा ॥ ४२ ॥

पराशक्तेः परां पूजां भक्त्या कुर्यात्सुदीक्षितः ।
पुत्रैतज्जन्मसाफल्यं पराशक्तेः पदार्चनम् ॥ ४३ ॥

सकृत्कृत्वा महापूजां देवीपादजलं पिबन् ।
न जातु जननीगर्भे गच्छेदिति विनिश्चयः ॥ ४४ ॥

सर्वं दृश्यं महादेवी द्रष्टा साक्षी च सैव हि ।
इति तद्भावभरितस्तिष्ठेन्निर्भयचेतसा ॥ ४५ ॥

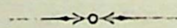
कृत्वा नित्यविधिं सम्यग्गन्तव्यं सदसि द्विजान् ।
समाहूय च प्रष्टव्यो धर्मशास्त्रविनिर्णयः ॥ ४६ ॥

संपूज्य ब्राह्मणान्पूज्यान्वेदवेदान्तपारगान् ।
गोभूहिरण्यादिकं च देयं पात्रेषु सर्वदा ॥ ४७ ॥

अविद्वान्ब्राह्मणः कोऽपि नैव पूज्यः कदाचन ।
आहारादधिकं नैव देयं मूर्खाय कर्हिचित् ॥ ४८ ॥

न वा लोभात्त्वया पुत्र, कर्तव्यं धर्मलङ्घनम् ।
कोशस्य सङ्ग्रहः कार्यो नूनं न्यायागतस्य ह ॥ ४९ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

व्यास उवाच ॥

एवं प्रबोधितः पित्रा त्रिशङ्कुः प्रणतो नृपः ।
तथेति पितरं प्राह प्रेमगद्गदया गिरा ॥ १ ॥

विप्रानाहूय मन्त्रज्ञान्वेदशास्त्रविशारदान् ।
अभिषेकाय संभारान्कारयामास सत्वरम् ॥ २ ॥

सलिलं सर्वतीर्थानां समानाय्य विशां पतिः ।
प्रकृतीश्च समाहूय सामन्तान्भूपतींस्तथा ॥ ३ ॥

पुण्येऽह्नि विधिवत्तस्मै ददावासनमुत्तमम् ।
अभिषिच्य सुतं राज्ये त्रिशङ्कुं विधिवत्पिता ॥ ४ ॥

तृतीयमाश्रमं पुण्यं जग्राह भार्यया युतः ।
वने त्रिपथगाकूले चचार दुश्चरं तपः ॥ ५ ॥

काले प्राप्ते ययौ स्वर्गं पूजितस्त्रिदशैरपि ।
इन्द्रासनसमीपस्थो रराज रविवत्सदा ॥ ६ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

इति देवीभागवते सप्तमस्कन्धे
१०—१२ अध्यायाः ।

॥ मरुत्तोपाख्यानम् ॥

क्रौष्टुकिरुवाच ॥

भगवन्, विस्तरात्सर्वं ममैतत्कथितं त्वया ।
करन्धमस्य चरितं आविक्षिच्चरितं च यत् ॥ १ ॥

आविक्षितस्य नृपतेर्मरुत्तस्य महात्मनः ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं श्रूयते सोऽतिचेष्टितः ॥ २ ॥

चक्रवर्ती महाभागः शूरः कान्तो महामतिः ।
धर्मविद्धर्मकृच्चैव सम्यक्पालयिता भुवः ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स पित्रा समनुज्ञातं राज्यं प्राप्य पितामहात् ।
धर्मतः पालयामास पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ ४ ॥

इयाज सुबहून्यज्ञान्यथावत्स्वाप्तदक्षिणान् ।
ऋत्विक्पुरोहितादेशादनिर्विण्णो महीपतिः ॥ ५ ॥

तस्याप्रतिहतं चक्रमासीद्द्वीपेषु सप्तसु ।
गतिश्चाप्यनवच्छिन्ना स्वःपातालजलादिषु ॥ ६ ॥

ततः प्राप्य धनं विप्र, यथावत्स्वक्रियापरः ।
अयजत्स महायज्ञैर्देवानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ७ ॥

इतरे च यथा वर्णाः स्वे स्वे कर्मण्यतन्द्रिताः ।
तदुपात्तधनाश्चक्रुरिष्टापूर्तादिकाः क्रियाः ॥ ८ ॥

पाल्यमाना मही तेन मरुत्तेन महात्मना ।
योऽस्पर्द्धत्रिदशावासवासिभिर्द्विजसत्तम ॥ ९ ॥

तेनातिशयिताः सर्वे केवलं न महीक्षितः ।
यज्विना देवराजोऽपि शतयज्ञाभिसन्धिना ॥ १० ॥

ऋत्विक् तस्य तु संवृत्तो बभूवाङ्गिरसः सुतः ।
भ्राता बृहस्पतेर्विप्र, महात्मा तपसो निधिः ॥ ११ ॥

सौवर्णो मुञ्जवान्नाम पर्वतः सुरसेवितः ।
पातितं तेन तच्छृङ्गं कृते तस्य महीपतेः ॥ १२ ॥

तेन यस्याखिलं यज्ञे भूमिभागादिकं द्विज ।
प्रासादाश्च कृताः शुभ्रास्तपसा सर्वकाञ्चनाः ॥ १३ ॥

गाथाश्चाप्यथ गायन्ति मरुत्तचरिताश्रयाः ।
सातत्येनर्षयः सर्वे कुर्वन्तोऽध्ययनं यथा ॥ १४ ॥

मरुत्तेन समो नाभूद्यजमानो महीतले ।
सदः समस्तं यद्यज्ञे प्रासादाश्चैव काञ्चनाः ॥ १५ ॥

अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
विप्राणां परिवेष्टारः शक्राद्यास्त्रिदशोत्तमाः ॥ १६ ॥

यथा यज्ञे मरुत्तस्य तृप्ताः सर्वे महीपतेः ।
सुवर्णमखिलं त्यक्तं रत्नपूर्णगृहे द्विजैः ॥ १७ ॥

प्रासादादि समस्तं च सौवर्णं तस्य यत्क्रतौ ।
त्रयो वर्णा ह्यलभ्यन्त तस्मात्केचित्तथा ददुः ॥ १८ ॥

तेन त्यक्तेन शिष्टा ये जनाः पूर्णमनोरथाः ।
तेऽपि यज्ञान्यजन्ते स्म देशे देशे पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥

तस्यैवं कुर्वतो राज्यं सम्यक्पालयतः प्रजाः ।
तपस्वी कश्चिदभ्येत्य तमाह मुनिसत्तम ॥ २० ॥

पितुर्माता तवाहेदं दृष्ट्वा तापसमण्डलम् ।
विषाभिभूतमुरगैर्मदोन्मत्तैर्नरेश्वर ॥ २१ ॥

पितामहस्ते स्वर्यातः सम्यक्संपाल्य मेदिनीम् ।
पिता तव तथा शक्तो हित्वा ग्रामं वनं गतः ।
तपश्चरणशक्ताहमिह चौर्वाश्रमे स्थितः ॥ २२ ॥

साहं पश्यामि वैकल्यं तव राज्यं प्रशासतः ।
पितामहस्य ते नाभूद्यत्पूर्वेषां च ते नृप ॥ २३ ॥

नूनं प्रमत्तो भोगेषु सक्तो वा विजितेन्द्रियः ।
चारान्धता यतोऽस्तीयं दुष्टादुष्टं न वेत्सि यत् ॥ २४ ॥

पातालादभ्युपेतैस्तु भुजगैर्दशशालिभिः ।
दष्टा मुनिसुताः सप्त दूषिताश्च जलाशयाः ॥ २५ ॥

स्वेदमूत्रपुरीषेण दूषितं सुश्रुतं हविः ।
अपराधं समुद्दिश्य दत्तो नागबलिश्चिरात् ॥ २६ ॥

एते समर्था मुनयो भस्मीकर्तुं भुजङ्गमान् ।
किन्त्वेषां नाधिकारोऽत्र त्वमेवात्राधिकारवान् ॥ २७ ॥

तावत्सुखं भूपतिजैर्भोगजं प्राप्यते नृप ।
अभिषेकजलं यावत्तन्मूर्ध्नि विनिपात्यते ॥ २८ ॥

कानि मित्राणि कः शत्रुर्मम शत्रोर्बलं कियत् ।
कोऽहं के मन्त्रिणः पक्षे के वा भूपतयो मम ॥ २९ ॥

कियान्कोशो बलं किं वा कोऽनुरक्तो जनो मम ।
विरक्तो वा परैर्भिन्नः परेषामपि कीदृशः ॥ ३० ॥

कः सम्यगत्र नगरे विषये वा जनो मम ।
धर्मकामाश्रयोऽमूढः कः सम्यगभिवर्तते ॥ ३१ ॥

को दण्ड्यः परिपाल्यः कः के चोपेक्ष्या नरा मया ।
सामभेदतया दम्यो देशकालमवेक्षता ॥ ३२ ॥

चारांश्च चारयेदन्यैरज्ञातान्भूपतिश्चरैः ।
सचिवादिषु सर्वेषु चरान्दद्यान्महीपतिः ॥ ३३ ॥

इत्यादौ भूपतिर्नित्यं कर्मण्यासक्तमानसः ।
नयेद्दिनं तथा रात्रिं न तु भोगपरायणः ॥ ३४ ॥

राज्ञां शरीरग्रहणं न भोगाय महीपते ।
क्लेशाय महते पृथ्वी स्वधर्मपरिपालने ॥ ३५ ॥

सम्यक्पालयतः पृथ्वीं स्वधर्मं च महीपतेः ।
इह क्लेशो महान्स्वर्गे परमं सुखमक्षयम् ॥ ३६ ॥

तदेतदवबुध्यस्व हित्वा भोगान्नरेश्वर ।
पालनाय क्षितेः क्लेशमङ्गीकर्तुमिहार्हसि ॥ ३७ ॥

इति वृत्तमृषीणां यद्व्यसनं त्वयि शासति ।
भुजङ्गहेतुकं भूप, चारान्धो नापि वेत्सि तत् ॥ ३८ ॥

बहुनात्र किमुक्तेन दुष्टे दण्डो निपात्यताम् ।
शिष्टान्पालय राजन्, त्वं धर्मषड्भागमाप्स्यसि ॥ ३९ ॥

अरक्षन्पापमखिलं दुष्टैरविनयात्कृतम् ।
समवाप्स्यस्यसन्दिग्धं यदिच्छसि कुरुष्व तत् ॥ ४० ॥

एतन्मयोक्तं सकलं यत्तवाहं पितामही ।
कुरुष्वैवं स्थिते यत्ते रोचते वसुधाधिप ॥ ४१ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इति तापसवाक्यं स श्रुत्वा लज्जापरो नृपः ।
धिङ्मां चारान्धमित्युक्त्वा निश्वस्य जगृहे धनुः ॥ १ ॥

ततः स त्वरितं गत्वा तमौर्वस्याश्रमं प्रति ।
ववन्दे शिरसा वीरां मातरं पितुरात्मनः ॥ २ ॥

तापसांश्च यथान्यायं तैश्चाशीर्भिरभिष्टुतः ।
दृष्ट्वा च तापसान्सप्त नागैर्दष्टान्मृतान्भुवि ॥ ३ ॥

निनिन्दात्मानमसकृत्पुरस्तेषां महीपतिः ।
उवाच चैतदद्याहं मद्वीर्यमवमन्यताम् ॥ ४ ॥

यत्करोमि भुजङ्गानां दुष्टानां ब्राह्मणद्विषाम् ।
तत्पश्यतु जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्त्वा जगृहे कोपादस्त्रं संवर्तकं नृपः ।
नाशायाशेषनागानां पातालोर्वीविचारिणाम् ॥ ६ ॥

ततो जज्वाल सहसा नागलोकः समन्ततः ।
महास्त्रतेजसा विप्र, दह्यमानोऽनिवारितः ॥ ७ ॥

हा हा तातेति हा मातर्हा हा वत्सेति संभ्रमे ।
तस्मिन्नस्त्रकृते वाचः पन्नगानामथाभवन् ॥ ८ ॥

केचिज्ज्वलद्भिः पुच्छाग्रैः फणैरन्ये भुजङ्गमाः ।
गृहीतपुत्रदाराश्च त्यक्ताभरणवाससः ॥ ९ ॥

पातालमुत्सृज्य ययुः शरणं भामिनीं तदा ।
मरुत्तमातरं पूर्वं यया दत्तं तदाभयम् ॥ १० ॥

तामुपेत्योरगाः सर्वे सप्रणामं भयातुराः ।
सगद्गदमिदं प्रोचुः स्मर्यतां नः पुरोदितम् ॥ ११ ॥

प्रणम्याभ्यर्थितं पूर्वं यदस्माभी रसातले ।
तस्य कालोऽयमायातस्त्राहि वीरप्रजायिनि ॥ १२ ॥

पुत्रो निवार्यतां राज्ञि, प्राणैः संयोज्यमस्तु नः ।
दह्यते सकलो लोको नागानामस्त्रवह्निना ॥ १३ ॥

एवं सन्दह्यमानानामस्माकं तनयेन ते ।
त्वामृते शरणं नान्यत्कृपां कुरु यशस्विनि ॥ १४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इति श्रुत्वा वचस्तेषां संस्मृत्यादौ च भाषितम् ।
भर्तारमाह सा साध्वी ससंभ्रममिदं वचः ॥ १५ ॥

पूर्वमेव तवाख्यातं पाताले यद्भुजङ्गमैः ।
प्रोक्तमभ्यर्थनापूर्वं ममासीत्तनयं प्रति ॥ १६ ॥

त इमेऽभ्यागता भीता दह्यन्ते तस्य तेजसा ।
मामेते शरणं पूर्वं दत्तमेभ्यो मयाभयम् ॥ २७ ॥

ये मां शरणमापन्नास्ते त्वां शरणमागताः ।
अपृथग्धर्मचरणा याताहं शरणं तव ॥ १८ ॥

तन्निवारय पुत्रं त्वं मरुत्तं वचनात्तव ।
मया चाभ्यर्थितोऽवश्यं शममभ्युपयास्यति ॥ १९ ॥

राजोवाच ॥

महापराधो नियतं मरुत्तः क्रोधमागतः ।
दुर्निवर्त्यमहं मन्ये तस्य क्रोधं सुतस्य ते ॥ २० ॥

नागा ऊचुः ॥

शरणागतास्तव वयं प्रसादः क्रियतां नृप ।
क्षत्रस्यार्तपरित्राणनिमित्तं शस्त्रधारणम् ॥ २१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

नागानां तद्वचः श्रुत्वा भूतानां शरणैषिणाम् ।
तया चाभ्यर्थितः पत्न्या प्राहाविक्षिन्महायशाः ॥ २२ ॥

गत्वा ब्रवीमि तं भद्रे, तनयं त्वरया तव ।
परित्राणाय नागानां न त्याज्याः शरणागताः ॥ २३ ॥

नोपसंहरते सोऽस्त्रं यदि मद्वचनान्नृपः ।
तदास्त्रैर्वारयिष्यामि तस्यास्त्रं तनयस्य ते ॥ २४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततो गृहीत्वा स धनुरविक्षित्क्षत्रियोत्तमः ।
भार्यया सहितः प्रायात्त्वरावान्भार्गवाश्रयम् ॥ २५ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तु तत्र सुतं दृष्ट्वा गृहीतवरकार्मुकम् ।
धनुः शस्त्रं च तस्योग्रं ज्वालाव्याप्तदिगन्तरम् ॥ १ ॥

उद्गिरन्तं महावह्निं दीपिताखिलभूतलम् ।
पातालान्तर्गतं प्राप्तमसह्यं घोरभीषणम् ॥ २ ॥

स तं दृष्ट्वा महीपालं भ्रुकुटीकुटिलाननम् ।
मा क्रुधस्त्वं मरुत्तास्त्रमुपसंह्रियतामिति ॥ ३ ॥

प्राहासकृच्चानुलुप्तवर्णक्रममुदारधीः ।
स निशम्य गुरोर्वाक्यं दृष्ट्वा तं च पुनः पुनः ॥ ४ ॥

गृहीतकार्मुकः पित्रोः प्रणिपत्य सगौरवम् ।
प्रत्युवाचापराद्धा मे सुभृशं पन्नगाः पितः ॥ ५ ॥

शासतीमां मयि महीं परिभूय बलं मम ।
सप्ताश्रममुपागम्य दुष्टा मुनिकुमारकाः ॥ ६ ॥

ऋषीणामाश्रमस्थानाममीषामवनीपते ।
मयि शासति दुर्वृत्तैर्दूषितानि हवींषि च ॥ ७ ॥

जलाशयास्तथाप्येतैः सर्व एव हि दूषिताः ।
तदेतत्कारणं किंचिन्न वक्तव्यं त्वया पितः ।
न निवारयितव्योऽहं ब्रह्मघ्नान्प्रति पन्नगान् ॥ ८ ॥

अविक्षिदुवाच ॥
यद्येभिर्निहता विप्रा यास्यन्ति नरकं मृताः ।
ममैतत्क्रियतां वाक्यं विरमास्त्रप्रयोगतः ॥ ९ ॥

मरुत्त उवाच ॥
नाहमेषां क्षमिष्यामि दुष्टानामपराधिनाम् ।
अहमेव गमिष्यामि नरकं यदि पापिनां ।
न निग्रहे यताम्येषां मां निवारय मा पितः ॥ १० ॥

अविक्षिदुवाच ॥
मामेते शरणं प्राप्ताः पन्नगा मम गौरवात् ।
उपसंह्रियतामस्त्रमलं कोपेन ते नृप ॥ ११ ॥

मरुत्त उवाच ॥
नाहमेषां क्षमिष्यामि दुष्टानामपराधिनाम् ।
स्वधर्ममुल्लङ्घ्य कथं करिष्यामि वचस्तव ॥ १२ ॥

दण्ड्ये निपातयन्दण्डं भूपः शिष्टांश्च पालयन् ।
पुण्यलोकानवाप्नोति नरकांश्चाप्युपेक्षणात् ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवं स बहुशः पित्रा वार्यमाणोऽम्बया सह ।
नोपसंहरते सोऽस्त्रं ततोऽसौ पुनरब्रवीत् ॥ १४ ॥

हिंससे पन्नगान्भीतान्मभैताञ्छरणं गतान् ।
वार्यमाणोऽपि तस्मात्ते करिष्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ १५ ॥

मयाप्यस्त्राण्यवाप्तानि न त्वमेकोऽस्त्रविद्भुवि ।
ममाग्रतः सुदुर्वृत्त, पौरुषं च कियत्तव ॥ १६ ॥

ततः कार्मुकमारोप्य कोपताम्रविलोचनः ।
अविक्षिदस्त्रं जग्राह कालस्य मुनिपुङ्गव ॥ १७ ॥

ततो ज्वालापरीवारमरिसङ्घन्नमुत्तमम् ।
कालास्त्रं तु महावीर्यं योजयामास कार्मुके ॥ १८ ॥

ततश्चुक्षोभ जगती संवर्त्तास्त्रप्रतापिता ।
साब्धिशैलाखिला विप्र, कालस्यास्त्रे समुद्यते ॥ १९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

कालास्त्रमुद्यतं पित्रा मरुत्तः सोऽपि वीक्ष्य तत् ।
प्राहोच्चैरस्त्रमेतन्मे दुष्टशास्तिसमुद्यतम् ॥ २० ॥

न त्वद्वधाय कालास्त्रं मयि मुञ्चति किं भवान् ।
स्वधर्मचारिणि सुते सदैवाज्ञाकरे तव ॥ २१ ॥

22

मया कार्यं महाभाग प्रजानां परिपालनम् ।
त्वयैवं क्रियते कस्मान्मद्वधायास्त्रमुद्यतम् ॥ २२ ॥

अविक्षिदुवाच ॥

शरणागतसन्त्राणं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
तस्य व्याघातकर्ता त्वं न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ २३ ॥

मां वा हत्वास्त्रवीर्येण जहि दुष्टानिहोरगान् ।
त्वां वा हत्वाहमस्त्रेण रक्षिष्यामि महोरगान् ॥ २४ ॥

धिक्तस्य जीवितं पुंसः शरणार्थिनमागतम् ।
यो नार्तमनुगृह्णाति वैरिपक्षमपि ध्रुवम् ॥ २५ ॥

क्षत्रियोऽहमिमे भीताः शरणं मामुपागताः ।
अपकर्ता त्वमेवैषां कथं वध्यो न मे भवान् ॥ २६ ॥

मरुत्त उवाच ॥

मित्रं वा बान्धवो वापि पिता वा यदि वा गुरुः ।
प्रजापालनविघ्नाय यो हन्तव्यः स भूभृता ॥ २७ ॥

सोऽहं ते प्रहरिष्यामि न क्रोद्धव्यं त्वया पितः ।
स्वधर्मः परिपाल्यो मे न मे क्रोधस्तवोपरि ॥ २८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततस्तौ निश्चितौ दृष्ट्वा परस्परवधं प्रति ।
समुत्पत्यान्तरे तस्थुर्मुनयो भार्गवादयः ॥ २९ ॥

ऊचुश्चैनं न मोक्तव्यं त्वयास्त्रं पितरं प्रति ।
त्वया च नायं हन्तव्यः पुत्रः प्रख्यातचेष्टितः ॥ ३० ॥

मरुत्त उवाच ॥

मया दुष्टा निहन्तव्याः सन्तो रक्ष्या महीक्षिता ।
इमे च दुष्टा भुजगाः कोऽपराधोऽत्र मे द्विजाः ॥ ३१ ॥

अविक्षिदुवाच ॥

शरणागतसन्त्राणं मया कार्यमयं च मे ।
अपराध्यः सुतो विप्राः, यो हन्ति शरणागतान् ॥ ३२ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

इमे वदन्ति भुजगास्त्रासलोलविलोचनाः ।
सञ्जीवयामस्तान्विप्रान्ये दष्टा दुष्टपन्नगैः ॥ ३३ ॥

तदलं विग्रहेणोभौ राजवर्यौ प्रसीदताम् ।
उभावपि विनिर्व्यूढप्रतिज्ञौ धर्मकोविदौ ॥ ३४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

सा तु वीरा समभ्येत्य पुत्रमेतदभाषत ।
मद्वाक्यादेष ते पुत्रो हन्तुं नागान्कृतोद्यमः ॥ ३५ ॥

तन्निष्पन्नं यदा विप्रास्ते जीवन्ति तथा मृताः ।
संजीवन्तश्च मुच्यन्ते यद्युष्मच्छरणं गताः ॥ ३६ ॥

ततः संजीवयामासुस्तान्विप्रांस्ते भुजङ्गमाः ।
दिव्यैरोषधिजातैश्च विषसंहरणेन च ॥ ३७ ॥

पित्रोर्ननाम चरणौ स ततो जगतीपतिः ।
मरुत्तश्च स तं प्रीत्या परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥

मानहा भव शत्रूणां चिरं पालय मेदिनीम् ।
पुत्रपौत्रैश्च मोदस्व मा च ते सन्तु विद्विषः ॥ ३९ ॥

ततो द्विजैरनुज्ञातौ वीरया च नरेश्वरौ ।
समारूढौ रथं साकं सन्तुष्टौ स्वपुरं गतौ ॥ ४० ॥

वीरापि कृत्वा सुमहत्तपो धर्मभृतां वरा ।
भर्तुः सलोकतां प्राप्ता महाभागा पतिव्रता ॥ ४१ ॥

मरुत्तोऽपि चकारोर्व्यां धर्मतः परिपालनम् ।
विनिर्जितारिषड्वर्गो भोगांश्च बुभुजे नृपः ॥ ४२ ॥

एवंवीर्यो मरुत्तोऽभून्महाराजो महाबलः ।
तस्याप्रतिहतं चक्रमासीद्द्वीपेषु सप्तसु ॥ ४३ ॥

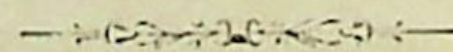
यस्य तुल्योऽपरो राजा न भूतो न भविष्यति ।
सत्यविक्रमयुक्तस्य राजर्षेरमितौजसः ॥ ४४ ॥

तस्यैतच्चरितं श्रुत्वा मरुत्तस्य महात्मनः ।
जन्म चाग्र्यं द्विजश्रेष्ठ, मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ४५ ॥

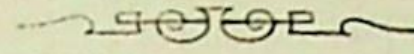
इति तृतीयोऽध्यायः

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मरुत्तचरिते

१२६—१२८ अध्यायाः ॥

॥ नकुलोपाख्यानम् ॥

जनमेजय उवाच ॥

पितामहस्य मे यज्ञे धर्मराजस्य धीमतः ।
यदाश्चर्यमभूत्किंचित्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

श्रूयतां राजशार्दूल, महदाश्चर्यमुत्तमम् ।
अश्वमेधे महायज्ञे निर्वृत्ते यदभूत्प्रभो ॥ २ ॥

तर्पितेषु द्विजाग्र्येषु ज्ञातिसंबन्धिबन्धुषु ।
दीनान्धकृपणे वापि तदा भरतसत्तम ॥ ३ ॥

घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत ।
पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्द्धनि ॥ ४ ॥

नीलाक्षस्तत्र नकुलो रुक्मपार्श्वस्तदानघ ।
वज्राशनिसमं नादममुञ्चद्वसुधाधिप ॥ ५ ॥

सकृदुत्सृज्य तन्नादं त्रासयानो मृगद्विजान् ।
मानुषं वचनं प्राह धृष्टो बिलशयो महान् ॥ ६ ॥

सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः ।
उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विशांपते ।
विस्मयं परमं जग्मुः सर्वे ते ब्राह्मणर्षभाः ॥ ८ ॥

ततः समेत्य नकुलं पर्यपृच्छन्त ते द्विजाः ।
कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यज्ञं साधु समागतम् ॥ ९ ॥

किं बलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम् ।
कथं भवन्तं विद्याम यो नो यज्ञं विगर्हसे ॥ १० ॥

अविलुप्यागमं कृत्स्नं विविधैर्यज्ञियैः कृतम् ।
यथागमं यथान्यायं कर्तव्यं च तथा कृतम् ॥ ११ ॥

पूजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्त्रदर्शनात् ।
मन्त्राहुतिहुतश्चाग्निर्दत्तं देयममत्सरम् ॥ १२ ॥

तुष्टा द्विजातयश्चात्र दानैर्बहुविधैरपि ।
क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन श्राद्धैश्चापि पितामहाः ॥ १३ ॥

पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरस्त्रियः ।
अनुक्रोशैस्तथा शूद्रा दानशेषैः पृथक्जनाः ॥ १४ ॥

ज्ञातिसंबन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च नृपस्य नः ।
देवा हविर्भिः पुण्यैश्च रक्षणैः शरणागताः ॥ १५ ॥

यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि सत्यं सत्यं द्विजातिषु ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ १६ ॥

श्रद्धेयवाक्यः प्राज्ञस्त्वं दिव्यरूपं बिभर्षि च ।
समागतश्च विप्रैस्त्वं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १७ ॥

इति पृष्टो द्विजैस्तैः स प्रहसन्नकुलोऽब्रवीत् ।
नैषा मृषा मया वाणी प्रोक्ता दर्पेण वै द्विजाः ॥ १८ ॥

यन्मयोक्तमिदं वाक्यं युष्माभिश्चाप्युपश्रुतम् ।
सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो द्विजर्षभाः ॥ १९ ॥

इत्यवश्यं मयैतद्वो वक्तव्यं द्विजसत्तमाः ।
श्रुणुताव्यग्रमनसः शंसतो मे यथातथम् ॥ २० ॥

अनुभूतं च दृष्टं च यन्मयाऽद्भुतमुत्तमम् ।
उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१ ॥

स्वर्गं यथा द्विजः प्राप्तः सभार्यः ससुतस्नुषः ।
यथाचाऽर्धं शरीरस्य ममेदं काञ्चनीकृतम् ॥ २२ ॥

नकुल उवाच ॥

हन्त वो वर्तयिष्यामि दानस्य फलमुत्तमम् ।
न्यायलब्धस्य सूक्ष्मस्य विप्रदत्तस्य यद्द्विजाः ॥ २३ ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मज्ञैर्बहुभिर्वृते ।
उञ्छवृत्तिर्द्विजः कश्चित्कापोतिरभवत्तदा ॥ २४ ॥

सभार्यः सह पुत्रेण सस्नुषस्तपसि स्थितः ।
बभूव शुक्लवृत्तः स धर्मात्मा नियतेन्द्रियः ॥ २५ ॥

षष्ठे काले सदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह सुव्रतः ।
षष्ठे काले कदाचित्तु तस्याहारो न विद्यते ॥ २६ ॥

भुङ्क्तेऽन्यस्मिन्कदाचित्सः षष्ठे काले द्विजोत्तम ।
कदाचिद्धर्मिणस्तस्य दुर्भिक्षे सति दारुणे ॥ २७ ॥

नाविद्यत तदा विप्राः, संचयस्तन्निबोधत ।
क्षीणौषधिसमावेशे द्रव्यहीनोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥

काले कालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत भोजनम् ।
क्षुधा परिगताः सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ २९ ॥

उञ्छं तदा शुक्लपक्षे मध्यं तपति भास्करे ।
उष्णार्तश्च क्षुधार्तश्च विप्रस्तपसि संस्थितः ॥ ३० ॥

उञ्छमप्राप्तवानेव ब्राह्मणः क्षुच्छ्रमान्वितः ।
स तथैव क्षुधाविष्टः सार्धं परिजनेन ह ॥ ३१ ॥

क्षपयामास तं कालं कृच्छ्रप्राणो द्विजोत्तमः ।
अथ षष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्जयत् ॥ ३२ ॥

यवप्रस्थं तु तं सक्तूनकुर्वत तपस्विनः ।
कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा चाग्निं यथाविधि ॥ ३३ ॥

कुडवं कुडवं सर्वे व्यभजन्त तपस्विनः ।
अथागच्छद्द्विजः कश्चिदतिथिर्भुञ्जतां तदा ॥ ३४ ॥

ते तं दृष्ट्वातिथिं प्राप्तं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ।
तेऽभिवाद्य सुखप्रश्नं पृष्ट्वा तमतिथिं तदा ॥ ३५ ॥

विशुद्धमनसो दान्ताः श्रद्धादमसमन्विताः ।
अनसूया जितक्रोधाः साधवो वीतमत्सराः ॥ ३६ ॥

त्यक्तमानमदक्रोधा धर्मज्ञा द्विजसत्तमाः ।
स ब्रह्मचर्यं गोत्रं ते तस्य ख्यात्वा परस्परम् ॥ ३७ ॥

कुटीं प्रवेशयामासुः क्षुधार्तमतिथिं तदा ।
इदमर्घ्यं च पाद्यं च बृसी चेयं तवानघ ॥ ३८ ॥

शुचयः सक्तवश्चेमे नियमोपार्जिताः प्रभो ।
प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते मया दत्ता द्विजर्षभ ॥ ३९ ॥

इत्युक्तः प्रतिगृह्याथ सक्तूनां कुडवं द्विजः ।
भक्षयामास राजेन्द्र, न च तुष्टिं जगाम सः ॥ ४० ॥

स उञ्छवृत्तिस्तं प्रेक्ष्य क्षुधा परिगतं द्विजम् ।
आहारं चिन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति ॥ ४१ ॥

तस्य भार्याब्रवीद्वाक्यं मद्भागो दीयतामिति ।
गच्छत्वेवं यथाकामं परितुष्टो द्विजोत्तमः ॥ ४२ ॥

इति ब्रुवन्तीं तां साध्वीं भार्यां स्वां स द्विजोत्तमः ।
क्षुधा परिगतां ज्ञात्वा तान्सक्तून्नाऽभ्यनन्दत ॥ ४३ ॥

आत्मानुमानतो विद्वान्स तु विप्रर्षभस्तदा ।
जानन्वृद्धां क्षुधार्तां च श्रान्तां ग्लानां तपस्विनीम् ॥ ४४ ॥

त्वगस्थिभूतां वेपन्तीं ततो भार्यामुवाच ह ।
अपि कीटपतङ्गानां मृगाणां चैव शोभने ॥ ४५ ॥

स्त्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च न त्वेवं वक्तुमर्हसि ।
अनुकम्प्यो नरः पत्न्या पुष्टो रक्षित एव च ॥ ४६ ॥

प्रपतेद्यशसो दीप्तात्स च लोकान्न चाप्नुयात् ।
धर्मकामार्थकार्याणि शुश्रूषा कुलसन्ततिः ॥ ४७ ॥

दारेष्वधीनो धर्मश्च पितॄणामात्मनस्तथा ।
न वेत्ति धर्मतो भार्यां रक्षणे योऽक्षमः पुमान् ॥ ४८ ॥

अयशो महदाप्नोति नरकांश्चैव गच्छति ।
इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्मार्थौ नौ समौ द्विज ॥ ४९ ॥

सक्तुप्रस्थचतुर्भागं गृहाणेदं प्रसीद मे ।
सत्यं रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणानिर्जितः ॥ ५० ॥

स्त्रीणां पतिसमाधीनं काङ्क्षितं च द्विजर्षभ ।
ऋतुर्मातुः पितुर्बीजं दैवतं परमं पतिः ॥ ५१ ॥

भर्तुः प्रसादान्नारीणां रतिपुत्रफलं तथा ।
पालनाद्धि पतिस्त्वं मे भर्तासि मरणाच्च मे ॥ ५२ ॥

पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात्सक्तून्प्रयच्छ मे ।
जरापरिगतो वृद्धः क्षुधार्तो दुर्बलो भृशम् ॥ ५३ ॥

उपवासपरिश्रान्तो यदा त्वमपि कर्शितः ।
इत्युक्तः स तया सक्तून् प्रगृह्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ५४ ॥

द्विज, सक्तूनिमान्भूयः प्रतिगृह्णीष्व सत्तम ।
स तान्प्रगृह्य भुक्त्वा च न तुष्टिमगमद्द्विजः ।
तमुञ्छवृत्तिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ५५ ॥

पुत्र उवाच ॥

सक्तूनिमान् प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तम ।
इत्येव सुकृतं मन्ये तस्मादेतत्करोम्यहम् ॥ ५६ ॥

भवान् हि परिपाल्यो मे सर्वदैव प्रयत्नतः ।
साधूनां काङ्क्षितं यस्मात् पितुर्वृद्धस्य पालनम् ॥ ५७ ॥

पुत्रार्थे विहितो ह्येष वार्द्धके परिपालनम् ।
श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे, त्रिषु लोकेषु शाश्वती ॥ ५८ ॥

प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्तुं तपस्त्वया ।
प्राणो हि परमो धर्मः स्थितो देहेषु देहिनाम् ॥ ५९ ॥

पितोवाच ॥

अपि वर्षसहस्री त्वं बालस्त्वं मतो मम ।
उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत्सुतान् ॥ ६० ॥

बालानां क्षुद्बलवती जानाम्येतदहं प्रभो ।
वृद्धोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली भव पुत्रक ॥ ६१ ॥

जीर्णं तु वयसा पुत्र, न मां क्षुद्बाधतेऽपि च ।
दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ६२ ॥

पुत्र उवाच ॥

अपत्यमस्मि ते पुंसस्त्राणात्पुत्र इति स्मृतः ।
आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्त्राह्यात्मानमिहात्मना ॥ ६३ ॥

पितोवाच ॥

रूपेण सदृशस्त्वं मे शीलेन च दमेन च ।
परीक्षितश्च बहुधा सक्तूनादद्मि ते सुत ॥ ६४ ॥

इत्युक्त्वाऽदाय तान् सक्तून्प्रीतात्मा द्विजसत्तमः ।
प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ तदा ॥ ६५ ॥

भुक्त्वा तानपि सक्तून् स नैव तुष्टो बभूव ह ।
उञ्छवृत्तिस्तु धर्मात्मा व्रीडामनुजगाम ह ॥ ६६ ॥

तं वै वधूः स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
सक्तूनादाय संहृष्टा श्वशुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६७ ॥

सन्तानात्तव सन्तानं मम विप्र, भविष्यति ।
सक्तूनिमानतिथये गृहीत्वा संप्रयच्छ मे ॥ ६८ ॥

तव प्रसादान्निर्वृत्ता मम लोकाः किलाक्षयाः ।
पुत्रेण तानवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ६९ ॥

धर्माद्याहि यथा त्रेता वह्निस्त्रेता तथैव च ।
तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेताः किलाक्षयाः ॥ ७० ॥

पितॄनृणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम ।
पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधु लोकानुपाश्नुते ॥ ७१ ॥

श्वशुर उवाच ॥

वातातपविशीर्णाङ्गीं त्वां विवर्णां निरीक्ष्य वै ।
कर्शितां सुव्रताचारे, क्षुधा विह्वलचेतसम् ॥ ७२ ॥

कथं सक्तून् ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः ।
कल्याणवृत्ते कल्याणि, नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥

षष्ठे काले व्रतवतीं शौचशीलतपोऽन्विताम् ।
कृच्छ्रवृत्तिं निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं शुभे ॥ ७४ ॥

बाला क्षुधार्ता नारी च रक्ष्या त्वं सततं मया ।
उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि बान्धवनन्दिनी ॥ ७५ ॥

स्नुषोवाच ॥

गुरोर्मम गुरुस्त्वं वै यतो दैवं तु दैवतम् ।
देवातिदेवस्तस्मात्त्वं सक्तूनादत्स्व मे प्रभो ॥ ७६ ॥

देहः प्राणश्च धर्मश्च शुश्रूषार्थमिदं गुरोः ।
तव विप्र, प्रसादेन लोकान् प्राप्स्यामहे शुभान् ॥ ७७ ॥

अवेक्ष्या इति कृत्वाहं दृढभक्तेति वा द्विज ।
चिन्त्या ममेयमिति वा सक्तूनादातुमर्हसि ॥ ७८ ॥

श्वशुर उवाच ॥

अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे ।
या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ७९ ॥

तस्मात्सक्तून् ग्रहीष्यामि वधु, नार्हसि वञ्चनाम् ।
गणयित्वा महाभागे, त्वां हि धर्मभृतां वरे ॥ ८० ॥

इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्तून्प्रादाद्द्विजाय ते ।
ततस्तुष्टोऽभवाद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ८१ ॥

प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम् ।
वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ८२ ॥

शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन धर्मतः ।
यथाशक्ति विशिष्टेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ।
अहो दानं घुष्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभिः ॥ ८३ ॥

गगनात्पुष्पवर्षं च पश्येदं पतितं भुवि ।
सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरस्सराः ॥ ८४ ॥

स्तुवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः ।
ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकचराश्च ये ॥ ८५ ॥

काङ्क्षन्ते दर्शनं तुभ्यं दिवं व्रज द्विजर्षभ ।
पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितरस्त्वया ॥ ८६ ॥

अनागताश्च बहवः सुबहूनि युगान्युत ।
ब्रह्मचर्येण दानेन यज्ञेन तपसा तथा ॥ ८७ ॥

असंकरेण धर्मेण तस्माद्गच्छ दिवं द्विज ।
श्रद्धया परया यस्त्वं तपश्चरसि सुव्रत ॥ ८८ ॥

तस्माद्देवाश्च दानेन प्रीता ब्राह्मणसत्तम ।
सर्वमेतद्धि यस्मात्ते दत्तं शुद्धेन चेतसा ॥ ८९ ॥

कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गो विजितः कर्मणा त्वया ।
क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञां धर्मबुद्धिं व्यपोहति ॥ ९० ॥

क्षुधा परिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह ।
बुभुक्षां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम् ॥ ९१ ॥

यदा दानरुचिः स्याद्वै तदा धर्मो न सीदति ।
अनवेक्ष्य सुतस्नेहं कलत्रस्नेहमेव च ॥ ९२ ॥

धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा तृष्णा न गणिता त्वया ।
द्रव्यागमे नृणां सूक्ष्मः पात्रे दानं ततः परम् ॥ ९३ ॥

कालः परतरो दानाच्छ्रद्धा चैव ततः परा ।
स्वर्गद्वारं सुसूक्ष्मं हि नरैर्मोहान्न दृश्यते ॥ ९४ ॥

स्वर्गार्गलं लोभबीजं रागगुप्तं दुरासदम् ।
तं तु पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ ९५ ॥

ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्ति प्रदायिनः ।
सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ॥ ९६ ॥

दद्यादपश्च यः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ।
रन्तिदेवो हि नृपतिरपः प्रादादकिञ्चनः ॥ ९७ ॥

शुद्धेन मनसा विप्र, नाकपृष्ठं ततो गतः ।
न धर्मः प्रीयते तात, दानैर्दत्तैर्महाफलैः ॥ ९८ ॥

न्यायलब्धैर्यथा सूक्ष्मैः श्रद्धाभूतैः स तुष्यति ।
गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽदान्नृगो नृपः ॥ ९९ ॥

एकां दत्वा स पारक्यां नरकं समपद्यत ।
आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः ॥ १०० ॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकान् मोदते दिवि सुव्रतः ।
विभवो न नृणां पुण्यं स्वशक्त्या स्वर्जितं सताम् ॥ १०१ ॥

न यज्ञैर्विविधैर्विप्र, यथान्यायेन संचितैः ।
क्रोधाद्दानफलं हन्ति लोभात्स्वर्गं न गच्छति ॥ १०२ ॥

न्यायवृत्तिर्हि तपसा दानवित्स्वर्गमश्नुते ।
न राजसूयैर्बहुभिरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ॥ १०३ ॥

न चाश्वमेधैर्बहुभिः फलं सममिदं तव ।
सक्तुप्रस्थेन विजितो ब्रह्मलोकस्त्वयाक्षयः ॥ १०४ ॥

विरजो ब्रह्मसदनं गच्छ विप्र, यथासुखम् ।
सर्वेषां वो द्विजश्रेष्ठ, दिव्यं यानमुपस्थितम् ॥ १०५ ॥

आरोहत यथाकामं धर्मोऽस्मि द्विज, पश्य माम् ।
तारितो हि त्वया देहो लोके कीर्तिः स्थिरा च ते ॥ १०६ ॥

सभार्यः सहपुत्रश्च सस्नुषश्च दिवं व्रज ।
इत्युक्तवाक्ये धर्मे तु यानमारुह्य स द्विजः ॥ १०७ ॥

सदारः ससुतश्चैव सस्नुषश्च दिवं गतः ।
तस्मिन्विप्रे गते स्वर्गं ससुते सस्नुषे तदा ॥ १०८ ॥

भार्याचतुर्थे धर्मज्ञे ततोऽहं निसृतो बिलात् ।
ततस्तु सक्तुगन्धेन क्लेदेन सलिलस्य च ॥ १०९ ॥

दिव्यपुष्पाविमर्दाच्च साधोर्दानलवैश्च तैः ।
विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम् ॥ ११० ॥

तस्य सत्याभिसन्धस्य सक्तुदानेन चैव ह ।
शरीरार्धं च मे विप्राः, शातकुम्भमयं कृतम् ॥ १११ ॥

पश्यतेमं सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ।
कथमेवंविधं स्याद्वै पार्श्वमन्यदिति द्विजाः ॥ ११२ ॥

तपोवनानि यज्ञांश्च हृष्टोऽभ्येमि पुनः पुनः ।
यज्ञं त्वहमिमं श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः ॥ ११३ ॥

आशया परया प्राप्तौ न चाहं काञ्चनीकृतः ।
ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य ब्राह्मणर्षभाः ॥ ११४ ॥

सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽयं सम्मितो नेति सर्वथा ।
सक्तुप्रस्थलवैस्तैर्हि तदाहं काञ्चनीकृतः ॥ ११५ ॥

न हि यज्ञो महानेष सदृशस्तैर्मतो मम ।
इत्युक्त्वा नकुलः सर्वान्यज्ञे द्विजवरांस्तथा ।
जगामादर्शनं तेषां विप्रास्ते च ययुर्गृहान् ॥ ११६ ॥

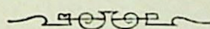
वैशम्पायन उवाच ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरञ्जय ।
यदाश्चर्यमभूत्तत्र वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ ११७ ॥

न विस्मयस्ते नृपते, यज्ञे कार्यः कथंचन ।
ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्ये दिवं गताः ॥ ११८ ॥

अद्रोहः सर्वभूतेषु सन्तोषः शीलमार्जवम् ।
तपो दमश्च सत्यं च प्रदानं चेति सम्मितम् ॥ ११९ ॥

इति श्रीमहाभारते अश्वमेधपर्वणि नकुलोपाख्याने

नवतितमोऽध्यायः

॥ युधिष्ठिरशक्रसंवादः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ततः संनादयञ्शक्रो दिवं भूमिं च सर्वशः ।
रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम् ॥ १ ॥

स्वभ्रातॄन्पतितान्दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीच्छोकसन्तप्तः सहस्राक्षमिदं वचः ॥ २ ॥

भ्रातरः पतिता मेऽत्र गच्छेयुस्ते मया सह ।
न विना भ्रातृभिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुरेश्वर ॥ ३ ॥

सुकुमारी सुखार्हा च राजपुत्री पुरंदर ।
सास्माभिः सह गच्छेत तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ४ ॥

शक्र उवाच ॥

भ्रातॄन्द्रक्ष्यसि स्वर्गे त्वमग्रतस्त्रिदिवं गतान् ।
कृष्णया सहितान्सर्वान्मा शुचो भरतर्षभ ॥ ५ ॥

निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ ।
अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अयं श्वा भूतभव्येश, भक्तो मां नित्यमेव ह ।
स गच्छेत मया सार्धमानृशंस्या हि मे मतिः ॥ ७ ॥

शक्र उवाच ॥

अमर्त्यत्वं मत्समत्वं च राजन्,
श्रियं कृत्स्नां महतीं चैव सिद्धिम् ।
संप्राप्तोऽद्य स्वर्गसुखानि च त्वं
त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अनार्यमार्येण सहस्रनेत्र,
शक्यं कर्तुं दुष्करमेतदार्य ।
मा मे श्रिया सङ्गमनं तयाऽस्तु
यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ॥ ९ ॥

इन्द्र उवाच ॥

स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्य-
मिष्टापूर्तं क्रोधवशा हरन्ति ।
ततो विचार्य क्रियतां धर्मराज,
त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

भक्तत्यागं प्राहुरत्यन्तपापं
तुल्यं लोके ब्रह्मवध्याकृतेन ।
तस्मान्नाहं जातु कथंचनाद्य
त्यक्ष्याम्येनं स्वसुखार्थी महेन्द्र ॥ ११ ॥

भीतं भक्तं नान्यदस्तीति चार्तं
प्राप्तं क्षीणं रक्षणे प्राणलिप्सुम् ।

प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्तुं
यतेयं वै नित्यमेतद्व्रतं मे ॥ १२ ॥

इन्द्र उवाच ॥

शुना दृष्टं क्रोधवशा हरन्ति
यद्दत्तमिष्टं विवृतमथो हुतं च ।
तस्माच्छुनस्त्यागमिमं कुरुष्व
शुनस्त्यागात्प्राप्स्यसे देवलोकम् ॥ १३ ॥

त्यक्त्वा भ्रातॄन्दयितां चापि कृष्णां
प्राप्तो लोकः कर्मणा स्वेन वीर ।
श्वानं चैनं न त्यजसे कथं नु
त्यागं कृत्स्नं चास्थितो मुह्यसेऽद्य ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

न विद्यते संधिरथापि विग्रहो
मृतैर्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा ।
न ते मया जीवयितुं हि शक्या-
स्ततस्त्यागस्तेषु कृतो न जीवताम् ॥ १५ ॥

भीतिप्रदानं शरणागतस्य
स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः ।
मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र,
भक्तत्यागश्चैव समो मतो मे ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

तद्धर्मराजस्य वचो निशम्य
धर्मस्वरूपी भगवानुवाच ।

युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं
श्लक्ष्णैर्वाक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः ॥ १७ ॥

धर्मराज उवाच ॥

अभिजातोऽसि राजेन्द्र, पितुर्वृत्तेन मेधया ।
अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ १८ ॥

पुरा द्वैतवने चासि मया पुत्र,परीक्षितः ।
पानीयार्थे पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरो हताः ॥ १९ ॥

भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्वं भ्रातरावुभौ ।
मात्रोः साम्यमभीप्सन्वै नकुलं जीवमिच्छसि ॥ २० ॥

अयं श्वा भक्त इत्येवं त्यक्तो देवरथस्त्वया ।
तस्मात्स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिपः ॥ २१ ॥

अतस्तवाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत ।
प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ, दिव्यां गतिमनुत्तमाम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ततो धर्मश्च शक्रश्च मरुतश्चाश्विनावपि ।
देवा देवर्षयश्चैव रथमारोप्य पाण्डवम् ॥ २३ ॥

प्रययुः स्वैर्विमानैस्ते सिद्धाः कामविहारिणः ।
सर्वे विरजसः पुण्याः पुण्यवाग्बुद्धिकर्मिणः ॥ २४ ॥

स तं रथं समास्थाय राजा कुरुकुलोद्वहः ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे शीघ्रं तेजसावृत्य रोदसी ॥ २५ ॥

ततो देवनिकायस्थो नारदः सर्वलोकवित् ।
उवाचोच्चैस्तदा वाक्यं बृहद्वादी बृहत्तपाः ॥ २६ ॥

येऽपि राजर्षयः सर्वे ते चापि समुपस्थिताः ।
कीर्तिं प्रच्छाद्य तेषां वै कुरुराजोऽधितिष्ठति ॥ २७ ॥

लोकानावृत्य यशसा तेजसा वृत्तसंपदा ।
स्वशरीरेण संप्राप्तं नान्यं शुश्रुम पाण्डवात् ॥ २८ ॥

तेजांसि यानि दृष्टानि भूमिष्ठेन त्वया विभो ।
वेश्मानि भुवि देवानां पश्यामूनि सहस्रशः ॥ २९ ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा रजा वचनमब्रवीत् ।
देवानामन्त्र्य धर्मात्मा स्वपक्षांश्चैव पार्थिवान् ॥ ३० ॥

शुभं वा यदि वा पापं भ्रातॄणां स्थानमद्य मे ।
तदेव प्राप्तुमिच्छामि लोकानन्यान्न कामये ॥ ३१ ॥

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा देवराजः पुरंदरः ।
आनृशंस्यसमायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ ३२ ॥

स्थानेऽस्मिन्वस राजेन्द्र, कर्मभिर्निर्जिते शुभैः ।
किं त्वं मानुष्यकं स्नेहमद्यापि परिकर्षसि ॥ ३३ ॥

सिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां यथा नान्यः पुमान्क्वचित् ।
नैव ते भ्रातरः स्थानं संप्राप्ताः कुरुनन्दन ॥ ३४ ॥

अद्यापि मानुषो भावः स्पृशते त्वां नराधिप ।
स्वर्गोऽयं पश्य देवर्षीन्सिद्धांश्च त्रिदिवालयान् ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिरस्तु देवेन्द्रमेवंवादिनमीश्वरम् ।
पुनरेवाब्रवीद्धीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ ३६ ॥

तैर्विना नोत्सहे वस्तुमिह दैत्यनिबर्हण ।
गन्तुमिच्छामि तत्राहं यत्र ते भ्रातरो गताः ॥ ३७ ॥

यत्र सा बृहती श्यामा बुद्धिसत्वगुणान्विता ।
द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा यत्र चैव गता मम ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्वणि युधिष्ठिरस्वर्गारोहे
तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ शिबिचरित्रम् ॥

लोमश उवाच ॥

एष उज्जानको नाम पावकिर्यत्र शान्तवान् ।
अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १ ॥

ह्रदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ।
आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना ॥ २ ॥

समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय, श्रतस्त्वया ।
तद्द्रक्ष्यासि महाराज, भृगुतुङ्गं महागिरिम् ॥ ३ ॥

वितस्तां पश्य राजेन्द्र, सर्वपापप्रमोचनीम् ।
महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां सुनिर्मलाम् ॥ ४ ॥

जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीम् ।
उशीनरो वै यत्रेष्ट्वा वासवादत्यरिच्यत ॥ ५ ॥

तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशां पते ।
अभ्यागच्छन्नृपवरं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥ ६ ॥

जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरम् ।
इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः ॥ ७ ॥

ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाद्भयात् ।
शरणार्थी तदा राजन्, निलिल्ये भयपीडितः ॥ ८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्येन उवाच ॥

धर्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्वे राजन्, महीक्षितः ।
स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १ ॥

विहितं भक्षणं राजन्, पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।
मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि ॥ २ ॥

राजोवाच ॥

सन्त्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं द्विजः ॥ ३ ॥

एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः ।
अप्रदाने परं धर्मं कथं श्येनेह पश्यसि ॥ ४ ॥

प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्येन, लक्ष्यते ।
मत्सकाशे जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ॥ ५ ॥

यो हि कश्चिद्द्विजान्हन्याद्गां वा लोकस्य मातरम् ।
शरणागतं च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकम् ॥ ६ ॥

श्येन उवाच ॥

आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ।
आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ७ ॥

शक्येत दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् ।
न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरम् ॥ ८ ॥

25

भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य मम प्राणा विशां पते ।
विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमकुतोभयम् ॥ ९ ॥

प्रमृते मयि धर्मात्मन्, पुत्रदारादि नङ्क्ष्यति ।
रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून्प्राणान्न रक्षसि ॥ १० ॥

धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुवर्त्म तत् ।
अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥ ११ ॥

विरोधिषु महीपाल, निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुपाचरेत् ॥ १२ ॥

गुरुलाघवमादाय धर्माधर्मविनिश्चये ।
यतो भूयांस्ततो राजन्, कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥ १३ ॥

राजोवाच ॥

बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ।
सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्मज्ञश्चास्यसंशयम् ॥ १४ ॥

तथा हि धर्मसंयुक्तं बहुचित्रं च भाषसे
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिति त्वां लक्षयाम्यहम् ॥ १५ ॥

शरणेऽपि परित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ।
आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहङ्गम ॥ १६ ॥

शक्यश्चाप्यन्यथाकर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ।
गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां यच्चान्यदिह काङ्क्षसि ॥ १७ ॥

श्येन उवाच ॥

न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
भक्षयामि महाराज, किं ममान्येन केनचित् ॥ १८ ॥

यस्तु मे देवविहितो भक्ष्यः क्षत्रियपुङ्गव ।
तमुत्सृज महीपाल, कपोतमिममेव मे ॥ १९ ॥

श्येनः कपोतानत्तीति स्थितिरेषा सनातनी ।
मा राजन्, सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमासज ॥ २० ॥

राजोवाच ॥

राष्ट्रं शिबीनामृद्धं वै ददानि तव खेचर ।
यं वा कामयसे कामं श्येन, सर्वं ददानि ते ॥ २१ ॥

विनेमं पक्षिणं श्येन, शरणार्थिनमागतम् ।
येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २२ ॥

श्येन उवाच ॥

उशीनर, कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २३ ॥

यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ।
तदा देयं तु तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २४ ॥

राजोवाच ॥

अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन, यन्माभियाचसे ।
तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २५ ॥

लोमश उवाच ॥

उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्मवित् ।
तुलयामास कौन्तेय, कपोतेन समं विभो ॥ २६ ॥

ध्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २७ ॥

न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।
तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ २८ ॥

श्येन उवाच ॥

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ, कपोतो हव्यवाडयम् ।
जिज्ञासमानौ धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २९ ॥

यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशां पते ।
एषा ते भास्वती कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ ३० ॥

यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ ३१ ॥

इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ।
उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ॥ ३२ ॥

विभ्राजमानो वपुषाप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ।
तदेतत्सदनं राजन्, राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि लोमशतीर्थयात्रापर्वणि श्येनकपोतीये
एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

॥ व्याधकपोतवृत्तान्तः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
शरणं पाल्यमानस्य यो धर्मस्तं ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ॥

महान्धर्मो महाराज, शरणागतपालने ।
अर्हः प्रष्टुं भवांश्चैव प्रश्नं भरतसत्तम ॥ २ ॥

शिबिप्रभृतयो राजन्, राजानः शरणागतान् ।
परिपाल्य महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ ३ ॥

श्रूयते च कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।
पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं कपोतेन पुरा शत्रुः शरणमागतः ।
स्वमांसं भोजितः कां च गतिं लेभे स भारत ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच ॥

श्रृणु राजन्, कथां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
नृपतेर्मुचुकुन्दस्य कथितां भार्गवेण वै ॥ ६ ॥

इममर्थं पुरा पार्थ मुचुकुन्दो नराधिपः ।
भार्गवं परिपप्रच्छ प्रणतः पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥

तस्मै शुश्रूषमाणाय भार्गवोऽकथयत्कथाम् ।
इमां यथा कपोतेन सिद्धिः प्राप्ता नराधिप ॥ ८ ॥

मुनिरुवाच ॥

धर्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थसहितां कथाम् ।
शृणुष्वावहितो राजन्, वदतो मे महाभुज ॥ ९ ॥

कश्चित्क्षुद्रसमाचारः पृथिव्यां कालसम्मितः ।
विचचार महारण्ये घोरः शकुनिलुब्धकः ॥ १० ॥

काकोल इव कृष्णाङ्गो रक्ताक्षः कालसम्मितः ।
दीर्घजङ्घो ह्रस्वपादो महावक्त्रो महाहनुः ॥ ११ ॥

नैव तस्य सुहृत्कश्चिन्न संबन्धी न बान्धवाः ।
स हि तैः संपरित्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा ॥ १२ ॥

नरः पापसमाचारस्त्यक्तव्यो दूरतो बुधैः ।
आत्मानं योऽभिसन्धत्ते सोऽन्यस्य स्यात्कथं हितः ॥ १३ ॥

यन्नृशंसा दुरात्मानः प्राणिप्राणहरा नराः ।
उद्वेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ॥ १४ ॥

स वै क्षारकमादाय द्विजान्हत्वा वने सदा ।
चकार विक्रयं तेषां पतङ्गानां जनाधिप ॥ १५ ॥

एवं तु वर्तमानस्य तस्य वृत्तिं दुरात्मनः ।
अगमत्सुमहान्कालो न चाधर्ममबुध्यत ॥ १६ ॥

तस्य भार्यासनाथस्य रममाणस्य शाश्वतम् ।
दैवयोगविमूढस्य नान्या वृत्तिररोचत ॥ १७ ॥

ततः कदाचित्तस्याथ वनस्थस्य समन्ततः ।
पातयन्निव वृक्षांस्तान्सुमहान्वातसंभ्रमः ॥ १८ ॥

मेघसंकुलमाकाशं विद्युन्मण्डलमण्डितम् ।
संछन्नस्तु मूहूर्तेन नौसार्थैरिव सागरः ॥ १९ ॥

वारिधारासमूहेन संप्रविष्टः शतक्रतुः ।
क्षणेन पूरयामास सलिलेन वसुन्धराम् ॥ २० ॥

ततो धाराकुले काले संभ्रमन्नष्टचेतनः ।
शीतार्तस्तद्वनं सर्वमाकुलेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥

नैव निम्नं स्थलं वापि सोऽविन्दत विहंगहा ।
पूरितो हि जलौघेन तस्य मार्गो वनस्य तु ॥ २२ ॥

पक्षिणो वर्षवेगेन हता लीनास्तदाभवन् ।
मृगसिंहवराहाश्च स्थलमाश्रित्य शेरते ॥ २३ ॥

महता वातवर्षेण त्रासितास्ते वनौकसः ।
भयार्ताश्च क्षुधार्ताश्च बभ्रमुः सहिता वने ॥ २४ ॥

स तु शीतहतैर्गात्रैर्न जगाम न तस्थिवान् ।
ददर्श पतितां भूमौ कपोतीं शीतविह्वलाम् ॥ २५ ॥

दृष्ट्वार्तोऽपि हि पापात्मा स तां पञ्जरकेऽक्षिपत् ।
स्वयं दुःखाभिभूतोऽपि दुःखमेवाकरोत्परे ॥ २६ ॥

पापात्मा पापकारित्वात्पापमेव चकार सः ।
सोऽपश्यत्तरुषण्डेषु मेघनीलं वनस्पतिम् ॥ २७ ॥

सेव्यमानं विहङ्गौघैश्छायावासफलार्थिभिः ।
धात्रा परोपकाराय स साधुरिव निर्मितः ॥ २८ ॥

अथाभवत्क्षणेनैव वियद्विमलतारकम् ।
महत्सर इवोत्फुल्लकुमुदच्छुरितोदकम् ॥ २९ ॥

ताराढ्यं कुमुदाकारमाकाशं निर्मलं बहु ।
घनैर्मुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकः शीतविह्वलः ॥ ३० ॥

दिशो विलोकयामास विगाढां प्रेक्ष्य शर्वरीम् ।
दूरतो मे निवेशश्च अस्माद्देशादिति प्रभो ॥ ३१ ॥

कृतबुद्धिर्द्रुमे तस्मिन्वस्तुं तां रजनीं ततः ।
साञ्जलिः प्रणतिं कृत्वा वाक्यमाह वनस्पतिं ॥ ३२ ॥

शरणं यामि यान्यस्मिन्दैवतानि वनस्पतौ ।
स शिलायां शिरः कृत्वा पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
दुःखेन महताविष्टस्ततः सुष्वाप पक्षिहा ॥ ३३ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

अथ वृक्षस्य शाखायां विहङ्गः ससुहृज्जनः ।
दीर्घकालोषितो राजन्, तव चित्रतनूरुहः ॥ १ ॥

